

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ**

**СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ:
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО СЕРЕДИНИ XVII СТ.**

Навчальний посібник

**Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2019**

УДК 338(477)(09)(075.034)+316.3(477)(09)(075.034)

С69

Авторський колектив: канд. істор. наук, доцент Л. В. Баличева – тема 2; канд. істор. наук, доцент Л. Е. Добрунова – тема 4; ст. викладач В. М. Мацюцький – вступ, тема 1; канд. істор. наук, доцент А. О. Пастушенко – теми 1, 3.

Рецензенти: завідувач кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі, канд. істор. наук, професор А. С. Міносян; доцент кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, канд. істор. наук Л. А. Бортник.

Рекомендовано до видання рішенням ученої ради Харківського національного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 9 від 27.05.2019 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Соціальна та економічна історія України: від найдавніших часів до середини XVII ст. [Електронний ресурс] : навчальний посібник / Л. В. Баличева, Л. Е. Добрунова, В. М. Мацюцький, А. О. Пастушенко. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. – 125 с.

ISBN 978-966-676-760-1

Розглянуто господарську діяльність суспільства на українських землях від найдавніших часів до кінця IX ст., соціально-економічне становище українських земель наприкінці IX – у середині XVII ст. Подано теоретичний матеріал, джерела до кожної з тем, запитання й завдання для самодіагностики, а також тести для самоконтролю, список рекомендованої літератури.

Рекомендовано для студентів усіх спеціальностей першого (бакалаврського) рівня.

УДК 338(477)(09)(075.034)+316.3(477)(09)(075.034)

© Баличева Л. В., Добрунова Л. Е.,
Мацюцький В. М., Пастушенко А. О., 2019
© Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця, 2019

ISBN 978-966-676-760-1

Вступ

Однією з базових навчальних дисциплін у Харківському національному економічному університеті імені Семена Кузнеця є дисципліна "Соціальна та економічна історія України". Її мають вивчати студенти всіх спеціальностей першого (бакалаврського) рівня.

Навчальна дисципліна "Соціальна та економічна історія України" пропонує студентам вигідні перспективи самовдосконалення. Вивчення цієї дисципліни сприяє формуванню соціально-економічного аналітичного мислення, чіткого розуміння розвитку економіки й соціуму в їхній взаємодії. Той, хто це усвідомить і докладе належних зусиль, щоб її вивчити, дістане винагороду за старання.

Хронологічно навчальна дисципліна "Соціальна та економічна історія України" охоплює період від найдавніших часів до сьогодення. Осягнення навчального матеріалу, який стосується такого великого проміжку часу, уможливлує тривала старання праця. Корисним путівником на першому відтинку шляху до пізнання соціальної та економічної історії України може стати пропонований посібник. Його хронологічні межі охоплюють період від найдавніших часів до середини XVII ст.

Основна частина посібника містить дидактично й методично оброблений і систематизований авторами навчальний матеріал, згрупований за чотирма темами, скорельованими з робочою програмою навчальної дисципліни. Оброблення й систематизацію навчального матеріалу виконано з дотриманням принципів об'єктивності та науковості. Автори намагалися уникати категоричної однозначності суджень щодо дискусійних питань соціальної та економічної історії України. Осягнення цього матеріалу має важливе значення з погляду набуття інформаційної та пізнавальної компетентностей. Набувши їх, студенти знатимуть найважливіші аспекти соціально-економічного розвитку українських земель у період від найдавніших часів до середини XVII ст., розрізнятимуть факти й інтерпретації, зможуть застосовувати здобуті знання як засіб розуміння сучасної соціально-економічної ситуації та соціально-економічного прогнозування.

За темами згруповано також уміщені в посібник джерела. Аналіз джерел має важливе значення з погляду формування соціально-економічного аналітичного мислення.

Так само за темами згруповано вміщені в посібник запитання й завдання для самодіагностики, тести для самоконтролю. Вони покликані сприяти активізації пізнавальної діяльності й закріпленню знань студентів.

Посібник містить також список використаної та рекомендованої літератури. Добираючи літературу, автори віддавали перевагу новітнім працям вітчизняних і зарубіжних науковців. Значну частину рекомендованих праць можна знайти в Інтернеті.

Студенти не повинні опрацьовувати всю рекомендовану літературу. Наявність великого списку рекомендованої літератури дає студентам можливість вибору. Знайти найбільш відповідне допоможуть поради викладачів.

1. Господарство й суспільство українських земель у період від найдавніших часів до кінця IX ст.

Основні питання

1. Господарство та форми соціальної організації за часів палеоліту й мезоліту.
2. Поява відтворювального господарства та пов'язані з нею соціальні зміни.
3. Господарство й суспільство енеоліту.
4. Спільноти бронзової доби та особливості їхньої економіки.
5. Господарство й суспільство раннього залізного віку.
6. Давні слов'яни: особливості господарства та суспільства.

Література: [1; 4; 8; 9; 11; 18; 24].

У вивченні соціального й економічного розвитку людства за давніх часів важливу роль відіграє археологічна періодизація. Археологічна періодизація – це поділ минувшини на археологічні періоди залежно від матеріалу, із якого виготовляли знаряддя праці. Минувшину поділяють на кам'яний вік, бронзовий вік і залізний вік. Кам'яний вік поділяють на палеоліт (давній кам'яний вік), мезоліт (середній кам'яний вік), неоліт (новий кам'яний вік), енеоліт (мідно-кам'яний вік). Палеоліт поділяють на нижній (ранній), середній і верхній (пізній).

Прадавні люди – архантропи (ідеться про таку форму архантропів, як пітекантропи) – з'явилися на території України майже 1 млн років тому, у нижньому палеоліті. Україна, як і Європа загалом, не входила до регіону, де, згідно з даними сучасної науки, відбувався процес олюднення високорозвиненої мавпи. Перетворення мавпи на людину відбувалося в екваторіальній зоні Африки. Близько 1 млн років тому африканські пітекантропи почали освоювати південь Азії та Європу. У науковій літературі поширена думка, що на територію України архантропи прийшли з Малої Азії через Балкани й Центральну Європу [9]. Пам'ятки архантропів знайдено в Закарпатті, на Буковині, Поділлі, у Криму й Надазов'ї. Найдавнішу пам'ятку виявлено біля села Королеве в Закарпатті.

Господарство архантропів було привласнювальним і базувалося на збиральництві. Архантропи збирали їстівні корені, ягоди, гриби, комахи тощо.

Приблизно 500 тис. років тому розпочався льодовиковий період. 230 тис. років тому льодовик укрит значну частину Європи, сягнувши півночі України. Далі він довгим язиком уздовж річки Дніпро доходив до того місця, де зараз стоїть місто Дніпро. Зледеніння спричинило зміни в рослинному і тваринному світах. Теплолюбні рослини і тварини зникли. На зміну теплолюбним тваринам прийшли тварини, вкриті густою шерстю (мамути, бізони, північні олені). Є думка, що на той час у прильодовиковій смузі Європи основним заняттям людей стало колективне загінне полювання (коли мисливці гуртом заганяли тварин до урвища чи болота й там убивали їх). Однак не всі сучасні науковці погоджуються з цією думкою. Деякі з них уважають, що архантропи підбирали кістки та м'ясо мертвих тварин, зокрема здобутих хижакими.

Холодний клімат зумовив потребу в користуванні вогнем. Архантропи ще не вміли видобувати вогонь і використовували природний.

Кам'яні знаряддя праці архантропи виготовляли щонайменше двома способами. Перший спосіб був заснований на сколюванні. Здобуті відщепи використовували як скребла, ножі, гостроконечники, стругачки. Другий спосіб був заснований на двобічному оббиванні кам'яної заготовки. У такий спосіб виготовляли ручні рубила. Ручне рубило являло собою універсальне знаряддя праці, яким можна було копати, різати, рубати, колоти.

Суспільною організацією архантропів було первісне стадо. Члени стада дотримувалися звичаю, який дозволяв статеві стосунки лише між особами однієї суспільної групи. Сучасні науковці називають цей звичай ендогамією. Є думка, що статеві зносини членів первісного стада ніщо не обмежувало [9]. Для позначення неупорядкованих статевих зносин членів первісного стада в XIX ст. було запроваджено термін "проміскуїтет". Однак переконливих доказів наявності в первісному стаді проміскуїтету ніхто не навів. Хоч би як там було, ендогамні стосунки породжували конфлікти на ґрунті статевого суперництва, заважаючи господарській діяльності людей. У стаді архантропів не було харчового табу, що призводило до бійок за їжу й канібалізму.

Під впливом природно-кліматичних умов прильодовиків'я пізні пітекантропи Західної Європи зазнали еволюції. Унаслідок цього з'явилися люди нового фізичного типу – неандертальці (назва походить від долини Неандерталь біля Дюссельдорфа в Німеччині, де в 1856 році вперше було знайдено рештки такої людини). Отже, батьківщиною неандертальців була Європа.

На території України неандертальці з'явилися 150 тис. років тому. Проживання неандертальців на території України зазвичай пов'язують із середнім палеолітом (150–35 тис. років тому) [9].

У цей час заселеність України мала пульсувальний характер, що було зумовлено наступами й відступами льодовика. Пам'ятки неандертальців знайдено в Закарпатті, Подністров'ї, на Поділлі, Волині, Донбасі, у Криму.

У середньому палеоліті на зміну людському стаду прийшла праобщина. Від стада праобщина відрізнялася наявністю статевого й харчового табу. Статеве табу забороняло статеві зносини в періоди активної господарської діяльності. Однак збереглася ендогамія. Зрозуміло, що кровозмішення мало негативні біологічні наслідки. Харчове табу забороняло канібалізм усередині колективу й зобов'язувало людину ділитися їжею з усіма членами її суспільної групи.

Отже, праобщина неандертальців була консолідованою, самодостатньою групою, яка не потребувала контактів з іншими суспільними групами. Вірогідно, членів інших груп взагалі не вважали за людей. Неандертальці споживали м'ясо чужинців. Відомі випадки, коли частину м'яса в раціоні неандертальців становило людське м'ясо.

Середній палеоліт був часом розвитку технології виготовлення кам'яних знарядь із відщепів, яким вторинним обробленням-ретушуванням надавали певної форми. Найтипівішими знаряддями цього часу були гостроконечники, скребла, ножі. Гостроконечники неандертальці використовували як вістря для списів. Аналіз аеродинаміки вістер середнього палеоліту дає змогу сучасним науковцям говорити про наявність у неандертальців металюї зброї.

Господарство неандертальців було привласнювальним і базувалося на полюванні. Неандертальці полювали, як правило, на тварин усіх видів, наявних на кормовій території. Збиральництво в господарстві неандертальців відігравало допоміжну роль. М'ясо становило більшу частину в раціоні неандертальців, рослинна їжа – меншу частину.

Холодний клімат змусив людей середнього палеоліту виготовляти одяг зі шкіри тварин, заселяти печери і споруджувати з кісток, гілок та шкіри наземні житла. Неандертальці не тільки використовували, а й видобували вогонь.

Протягом тривалого часу в науковій літературі панувала думка, що неандертальці поступово перетворилися на людей сучасного фізичного

типу – кроманьйонців (назва походить від печери Кро-Маньйон у департаменті Дордонь у Франції, де 1868 року вперше було знайдено рештки такої людини). Багато сучасних науковців не поділяють цю думку. У новітній літературі поширена думка, що люди сучасного типу з'явилися внаслідок тривалої еволюції африканських пітекантропів. Згідно з цим поглядом, прабатьківщиною людей сучасного типу була східна частина Африки, де вони жили вже 200 – 150 тис. років тому. 120 тис. років тому люди сучасного типу почали залишати африканський континент. Спершу вони колонізували південь Азії. Менш ніж 40 тис. років тому люди сучасного типу через Малу Азію й Балкани прийшли до Європи, заселеної неандертальцями. Щонайменше протягом кількох тисячоліть між двома різновидами людини тривала боротьба за життєвий простір. Завершилася вона зникненням неандертальців [9].

Прийшли кроманьйонці й на територію України. Проживання кроманьйонців на території України зазвичай пов'язують із верхнім палеолітом (35–11 тис. років тому).

У цей час ендогамію витіснила екзогамія. Екзогамія – це звичай, який дозволяв статеві стосунки тільки між особами різних суспільних груп. На зміну ендогамним праобщинам неандертальців прийшли екзогамні общини кроманьйонців. Для продовження роду члени общини мали контактувати з членами сусідніх общин. Відбувалися шлюбні контакти. Зв'язки між сусідніми общинами зумовлювали об'єднання їх у плем'я.

У верхньому палеоліті з'явилася мала або парна сім'я (малою сім'єю сучасні науковці називають сім'ю, яка складається з батьків та їхніх дітей, що не перебувають у шлюбі). Тодішня сім'я могла протягом певного часу вести господарство самостійно. Однак вона входила до складу общини. Община об'єднувала кілька споріднених сімей. Через низьку продуктивність праці повна економічна незалежність окремої сім'ї на той час була неможливою. Споріднені сім'ї мали вести господарство спільно.

Є думка, що у верхньому палеоліті жінка займала панівне становище в суспільстві. Сучасні науковці називають такий соціальний устрій матріархатом. Однак сучасна археологія та етнографія не дають підстав говорити про існування у верхньому палеоліті матріархату [9]. Головним способом життєзабезпечення людей тоді було полювання. Полюванням займалися чоловіки. Чоловік був як головою сім'ї, так і ватажком общини.

Верхній палеоліт був часом розвитку технології отримання видовжених заготовок (пластин) для кам'яних знарядь. Знаряддя із кременю –

наконечники, різці, скребачки, ножі, проколки – уже мали вузьку спеціалізацію й вирізнялися певною стандартністю форми. Завдяки винайденню різця допоміжним сировинним матеріалом стала кістка. Із неї виготовляли пазові наконечники списів, гарпуни, проколки, шила, різноманітні руків'я, прикраси. У літературі поширена думка, що таку зброю дистанційної дії, як лук і стріли, було винайдено в мезоліті. Сучасна археологія дає підстави говорити про винайдення лука і стріл у верхньому палеоліті.

Низькі температури й сухість клімату наприкінці льодовикового періоду спричинили деградацію деревної рослинності та бурхливий розвиток трав. Чудові пасовиська зумовили збільшення кількості травоїдних тварин (мамутів, бізонів, північних оленів, коней тощо). Травоїдні тварини в умовах безлісних просторів вели стадний спосіб життя. Його атрибутом були постійні сезонні міграції у пошуках пасовиськ. У господарстві кроманьйонців дуже важливу роль відігравало колективне полювання на стадних травоїдних. Мисливці контролювали шляхи сезонних міграцій тварин. Колективний масовий забій стадних ссавців під час весняної і особливо осінньої міграцій становив основу існування людей верхнього палеоліту. Поступово склалася зональна спеціалізація мисливських колективів. Близько 24 тис. років тому виникли дві мисливські зони: зона мисливців на мамутів і зона мисливців на бізонів. Мисливці на мамутів жили в лісостеповій смузі, яка прилягала до льодовика. Мисливці на бізонів населяли степову смугу (сучасну Причорноморську низовину). У другій половині верхнього палеоліту виникла ще одна мисливська зона – зона мисливців на північних оленів. Мисливці на північних оленів населяли Полісся, Волинь, Поділля, Прикарпаття.

Колективне спеціалізоване полювання визначало системи розселення. Успішна зимівля часто залежала від вдалого колективного полювання восени. Зимові стоянки кроманьйонців розміщувалися неподалік від місць масового забою тварин.

Початок мезоліту хронологічно збігається із закінченням льодовикового періоду. Льодовиковий період закінчився 10 тис. років тому. Пом'якшення клімату зумовило кардинальну перебудову природного середовища. Значна частина відкритих просторів заросла лісами. Заростання відкритих просторів лісами спричинило заміну стадної фауни нестадною (з'явилися тури, лосі, кабани тощо), а також різке зниження біомаси природного середовища, адже щільність нестадних тварин була в кілька разів нижчою. Такі умови потребували ефективніших засобів полювання і принципово нових способів ведення мисливського господарства.

Заростання відкритих просторів лісами дозволило ефективно застосовувати лук і стріли. Застосування лука й стріл зробило досить продуктивним індивідуальне полювання. Можливо, для потреб індивідуального полювання в мезоліті було приручено собаку.

У мезоліті значно зросла кількість видів тварин, які ставали об'єктами полювання. У той час люди почали активно займатися рибальством. Рибальство спочатку було різновидом полювання зі списом, гарпуном чи луком, але згодом техніку рибальства було вдосконалено: з'явилися гачки, сітки, блешні, плоти, човни, видовбані зі стовбурів дерев. Зросла роль збиральництва. Американський археолог Кент Фленнері, вважаючи зміни, які сталися в мезоліті, революційними, назвав їх "революцією широкого спектру". На думку багатьох науковців, люди епохи мезоліту стали активно займатися рибальством і збиральництвом через те, що мисливське господарство внаслідок зростання чисельності населення й масового винищення промислових тварин опинилося в кризовому стані.

Збільшення ролі індивідуального полювання зумовило зростання економічної самостійності парної сім'ї.

Община часів мезоліту була об'єднанням кількох промислових колективів. Промисловий колектив складався із кількох споріднених сімей.

У мезоліті тривало вдосконалення техніки оброблення кременю. Люди навчилися виготовляти дуже малі кременеві пластини – мікроліти. Вони потрібні були для виготовлення стріл і вкладкових знарядь (списів, гарпунів, ножів). Із мезолітом пов'язана поява знарядь для оброблення дерева – сокир і тесел. Вони були великими знаряддями. Для позначення таких знарядь у науковій літературі вживають термін "макроліти".

Неоліт – це епоха зародження й поширення відтворювального господарства (землеробства і тваринництва). Англійський археолог Гордон Вір Чайлд назвав цей процес "неолітичною революцією".

Перші осередки землеробства і скотарства виникли в Передній Азії ще в IX тис. до н. е. У VIII тис. до н. е. розпочалося переселення давніх землеробів і скотарів до Європи. Неолітизація України відбулася в VII–V тис. до н. е. Сталося це внаслідок прибуття чотирма хвилями мігрантів із Подунав'я. Мігранти з південного заходу принесли в Україну перші навички примітивного землеробства і тваринництва разом із domestикованими рослинами (пшениця, ячмінь) та тваринами (вівця, коза), дикі пращури яких поширені на Близькому Сході. Ці новації спочатку прижи-

лися в наближеному до Подунав'я Правобережному Лісостепу. У лісах Північної та Північно-Східної України навички відтворювального господарства прижилися пізніше. Неолітичні спільноти України поділяють на дві групи. До південно-західної групи входять переселенці з Подунав'я, а також спільноти, які безпосередньо зазнали потужного впливу мігрантів із Подунав'я. До північно-східної групи належать спільноти, котрі формувалися під певним (нерідко опосередкованим) впливом неолітичних мігрантів, але переважно на ґрунті місцевих мезолітичних традицій. Господарство Північної та Північно-Східної України ще тривалий час базувалося на мисливстві, рибальстві і збиральництві.

Неолітичне землеробство було мотичним. Землю обробляли за допомогою мотик із рогу та кістки.

Неолітичні мігранти з Подунав'я принесли в Україну навички гончарства. У неоліті посуд ліпили руками. Керамічні вироби дали змогу тривалий час зберігати воду, сипучі продукти, варити їжу.

У неоліті виникло прядіння, а на основі прядіння – ткацтво.

У цей час набули поширення нові способи оброблення каменю – шліфування, пиляння, свердління.

Із появою примітивного наземного транспорту (саней і волокуш) люди почали використовувати худобу (биків) як тяглову силу.

Відтворювальне господарство було продуктивнішим, ніж привласнювальне. З появою харчових запасів життя людей стало стабільнішим, вони перейшли до осілого способу життя.

Поширення землеробства і тваринництва змінило ставлення людей до землі та тварин. Тепер землю і тварин цінували вище. Нове ставлення до землі зумовило формування територіальних зв'язків. Відтоді членів общини поєднували не тільки кровні зв'язки, а й територіальні (сусідство). Зважаючи на це, сучасні науковці називають общину ранніх рільників первісно-сусідською.

Відтворювальне господарство давало додатковий продукт (надлишок). З'явилася можливість накопичувати багатство. Багатство в той час накопичували для того, щоб зберегти і примножити соціальний престиж (власний, сім'ї, общини, племені).

Виникла престижна економіка. Престижною економікою сучасні науковці називають діяльність, яка соціально спрямована на обмін послугами та дарунками (між членами общини, між общинами). Мета такої діяльності – здобуття поваги, задоволення емоційних, а не фізичних, потреб.

У змаганні за престиж з'явилися лідери нового зразка – вожді. Вони здобували авторитет не лише власною фізичною працею, а й організацією роботи колективу, спрямованої на набуття додаткового продукту. Вожді дістали право на перерозподіл ресурсів (додаткового продукту). Згодом влада вождів стала спадковою. На зміну ролі вождя як господаря прийшла роль вождя як власника. Тепер вожді мали право й на самі ресурси, включно із землею. Виникла форма племінної організації, яку в сучасній науковій літературі називають вождівством. Вождівство було об'єднанням общин, котрі перебували під владою верховного вождя. У вождівстві панувала соціальна й майнова нерівність. Статус індивідуума обумовлювався тим, наскільки близьким родичем вождя він був.

Енеоліт на території України розпочався на межі VI–V тис. до н. е. і тривав до першої чверті III тис. до н. е. Визначальною рисою енеолітичної доби було освоєння людьми першого металу – міді. Мідно-кам'яний вік, на відміну від кам'яного віку, бронзового віку та залізного віку, не був універсальною стадією в розвитку людства. Енеоліт фактично репрезентували найрозвинутіші культури неолітичної доби, знайомі з металами. Так, Лівобережний Лісостеп і Полісся за мідно-кам'яного віку населяли спільноти, які не знали металів.

Найяскравішим репрезентантом енеоліту на території України була трипільська культура. Вона являла собою частину трипільсько-кукутенської спільноти (їхні назви походять від українського села Трипілля й румунського села Кукутень, поблизу яких наприкінці XIX ст. вперше було знайдено пам'ятки зазначеної спільноти). Трипільсько-кукутенська спільність існувала на території Румунії, Молдови й України. Трипільську культуру датують 5400–2750 роками до н. е. Вона виникла у Прикарпатті, а потім поширилася по всьому Правобережному Лісостепу аж до Дніпра [4].

Природні умови Лісостепу були сприятливими для землеробства. Під цим кутом зору Лісостеп вигідно відрізнявся від Полісся і Степу. На Поліссі великі лісові масиви, численні водойми й широкі заболочені заплави не дозволяли освоїти багато землі. У Степу переважали важкі для обробки ґрунти (тут поверхню землі покривала степова повсть – відмерлі, злежалі, але ще не повністю розкладені рештки трав'янистої рослинності). Основу економіки трипільців становило землеробство. Воно давало трипільцям більшу частину їжі. Існує думка, що на певному етапі розвитку трипільської культури землеробство стало орним. Згідно

з цим поглядом, трипільці почали застосовувати рало. У процесі оранки як тяглову силу використовували волів. За підрахунками сучасних науковців, рало було вдсятеро продуктивнішим, ніж мотика. Однак є тільки непрямі докази наявності у трипільців орного землеробства. Трипільці застосовували підсічно-вогневу й перелогову системи землеробства. Характерною особливістю підсічно-вогневої системи було вирощування сільськогосподарських культур на ділянках, очищених від лісу способом випалювання. Ділянку експлуатували до повного виснаження, а потім надовго чи назавжди полишали. За перелогової системи поле, із якого збрали кілька врожаїв, на тривалий час залишали без обробітку для відновлення родючості ґрунту (у літературі для позначення такого поля вживають термін "переліг"). Трипільці вирощували пшеницю (одно- і двозернянку), ячмінь, горох, вику ервілію. Сівозмін і добрив вони не застосовували. Землі навколо трипільських поселень доволі швидко виснажувалися. У трипільців був звичай через кожні 50–70 років переселятися в інше місце. Імовірно, причиною переселень було виснаження землі.

Важливу галузь економіки трипільців становило тваринництво. Воно мало стійлово-вигінну форму.

Трипільці були тими піонерами, які започаткували на території України виробництво мідних речей. На перших порах мідні вироби використовували. Після 4500 р. до н. е. мідні речі стали виробляти способами фігурного кування й лиття.

Трипільці були також зачинателями видобутку місцевої сировини для виробництва металевих речей. Мідь видобували на Волині та в Подністров'ї.

Металургія й металообробка потребували значного обсягу технічних і природничих знань та навичок. Із землеробського середовища виділилися майстри-ремісники, які працювали переважно в галузі металургії та металообробки.

Виготовлення й використання мідних виробів справили істотний вплив на розвиток виробництва, адже ці речі було включено в технологічний ланцюг виготовлення інших речей – із кістки, рогу і навіть кременю. Метал уже в V тис. до н. е. стає мірилом багатства, престижу і влади.

За мідно-кам'яного віку стратегічною сировиною лишався кремень. Основними місцями видобутку кременю були Волинь і Подністров'я. Його видобували у великих масштабах. Поблизу місць видобутку були майданчики-майстерні з первинного оброблення кременю. У другій половині

V тис. до н. е. з'явилися спеціалізовані кременеобробні майстерні. Для здобуття кременевих заготовок і виробів було винайдено механічний верстат із металевою робочою частиною. У спеціалізованих майстернях виготовляли дуже багато речей. Їхня велика кількість свідчила про виготовлення для обміну. Із Волині й Подністров'я кременеві вироби везли за сотні кілометрів, іноді – далеко за межі трипільської території. У другій половині V тис. до н. е. видобуток і оброблення кременю набули рис спеціалізованого, високотехнологічного ремесла і справляли не менший вплив на розвиток соціально-економічних відносин, ніж металургія та металообробка.

Відбувся злет гончарства. Трипільські гончарі стали використовувати гончарні кола (декількох типів) і гончарні горни (двох типів – одно- і двоярусні). Розпочалося виробництво розписного посуду. З'явилися спеціалізовані майстерні з виготовлення кераміки. Це свідчило про виділення гончарства в окрему галузь виробництва. Такий злет гончарства став можливим завдяки успішному економічному розвитку землеробських громад, який дав змогу матеріально забезпечити діяльність гончарів.

Розвивалося ткацтво. Наприкінці V тис. до н. е. у трипільців з'явився вертикальний ткацький верстат. Вони виготовляли кілька різновидів тканини: мішковину, полотно, репс, килимову тканину.

Існує думка, що на певному етапі розвитку трипільської культури її носії стали використовувати колісний транспорт (вози). Але прямих доказів наявності у трипільців колісного транспорту немає.

За мідно-кам'яного віку з'явилися металеві предмети озброєння і спеціалізована (призначена для використання на війні) зброя. Перші зразки спеціалізованої зброї – бойові сокири-молоти та клевці – виготовляли як із твердих порід каменю, так і з металу. Поява спеціалізованої зброї та її постійне й невпинне вдосконалення протягом 2 500 років свідчили про велике значення війни. Уже в VI–V тис. до н. е. війна стала однією з галузей економіки. Ведення війн не лише для загарбання територій чи встановлення контролю над угіддями, але й заради захоплення воєнної здобичі у вигляді продовольства, худоби, престижних речей стає сенсом воєнної активності. Війна стала засобом підвищення престижу окремих осіб, які спеціалізувалися в цій галузі економіки. Трипільці, маючи ефективну зброю і чисельну перевагу над сусідами, були домінуючою військовою силою на території України. Трипільська культура своєму поширенню від Карпат до Дніпра великою мірою завдячує перевазі в озброєнні та розвитку військової справи.

Трипільці опанували різноманітні й ефективні прийоми будівництва. Вони будували надійні житлово-господарські комплекси. Основними будівельними матеріалами були дерево та глина. Трипільці споруджували не тільки одноповерхові будинки, а й дво- і навіть триповерхові. Трипільський будинок мав такі звичні для сучасних людей складові, як поріг, поворотні двері, піч, горище. Якщо будівля була двоповерховою, жили на другому поверсі, де стояла піч, а перший використовували як господарський – зберігали припаси, утримували худобу тощо. Крім житлово-господарських комплексів, трипільці будували виробничі приміщення, культові й оборонні споруди. Укріплення стали споруджувати на початку V тис. до н. е. Спершу споруджували земляні вали та рови. Наприкінці V – у IV тис. до н. е. набув поширення інший тип оборонних споруд – житлові стіни. Вони склалися з щільно прибудованих один до одного дво- і триповерхових житлово-господарських комплексів, які оточували територію поселення [4].

Трипільці виробили раціональні системи планування поселень різних типів. У межиріччі Південного Бугу та Дніпра із 4300–4200 років до н. е. створювали поселення-протоміста (з населенням від 5 000 до 15 000 осіб). Саме такі поселення було обнесено житловими стінами. Створення величезних поселень, будівництво потужних оборонних споруд уможлиблювала ефективна управлінська діяльність вождів.

Трипільське суспільство було багаторівневою системою. Перший рівень цієї системи репрезентували сім'ї. Відомості щодо розмірів житлових приміщень будинків дають певне уявлення про розміри сімей. Перебісна сім'я налічувала п'ять-сім членів. Подружжя трипільців могло мати до п'яти дітей. Отже, існував такий тип сім'ї, як мала сім'я. Діти, які вступили у шлюб, проживали окремо від батьків. На думку деяких науковців, тоді існували патронімії. Патронімією науковці називають групу сімей, які походили від одного предка і зберігали господарську єдність.

Сім'ї об'єднувалися в общини. Останні репрезентували другий рівень суспільної організації. На думку деяких сучасних науковців, ці общини були лініджами. Лініджем називають об'єднання, члени якого походили від одного предка. Можливо, община створювала невелике поселення, у якому проживало 100–150 осіб. Окрім того, общині могла належати група із 10–15 споруд у більшому поселенні.

Лініджі, своєю чергою, об'єднувалися у клани (субклани), які репрезентували третій рівень суспільної організації. Клан міг охоплювати кіль-

ка невеликих поселень, що лежали поруч, або більші селища (із населенням 200–1 500 осіб) чи відповідну частину поселення-протоміста.

Клани об'єднувалися у племена, які репрезентували четвертий рівень суспільної організації. Племені могла належати мережа поселень у радіусі 20–30 км. Одне з них могло бути головним. У ньому проживала більша частина кланів, котрі входили до племені. Це поселення було адміністративним, військовим і релігійним центром.

Із часом виникли надплеменні союзи. Вони репрезентували п'ятий рівень суспільної організації. Існувало два різновиди таких об'єднань. Одним із них було протомісто. Чисельність населення протоміст перевищувала племенний рівень у 3 000–5 000 осіб. Протоміста наближалися до такого відомого явища давньої історії, як міста-держави (поліси). Виникнення протоміст можна пояснити прагненням трипільців убезпечити себе в умовах жорсткої боротьби за землю між трипільськими спільнотами. Ця боротьба часто набувала форми воєнного протистояння. Гуртування у великі колективи гарантувало безпеку. Для багатотисячного поселення дуже складною справою був розподіл землі між тими, хто її обробляв. Але трипільці успішно розподіляли землю [4].

Іншим різновидом надплеменного об'єднання була група розміщених в одному районі поселень, котрі відрізнялися одне від іншого розмірами й кількістю жителів, загальна чисельність яких перевищувала племенний рівень. Така структура відповідала вождівству.

Існували й більші об'єднання трипільців. Вони охоплювали більшу територію і включали дві-три структури п'ятого рівня. Прикладом може бути томашівська локально-хронологічна група, яка існувала в межиріччі Південного Бугу та Дніпра у 3600–3400 роках до н. е. У цьому випадку було створено складне вождівство, яке наближалось до ранньокласової держави.

Орієнтація на використання природних ресурсів без істотного вдосконалення технологій землеробського виробництва ставила трипільське суспільство у занадто велику залежність від природи. В останній чверті IV тис. до н. е. сталися кліматичні зміни. Клімат став більш континентальним (континентальний клімат характеризується стабільно жарким літом, стабільно холодною зимою й малою кількістю опадів). У нових кліматичних умовах трипільське господарство занепадає. Економічна криза викликала регрес у гончарстві (перестали використовувати гончарне коло, виготовляти розписний посуд), житлобудуванні (стали споруджувати зем-

лянки). До кінця першої чверті III тис. до н. е. трипільська культура зникає на всіх територіях між Карпатами та Дніпром.

У Степу за мідно-кам'яного віку жили скотарські спільноти. Тваринництво давало степовикам як їжу, так і сировину. Але воно не могло задовольнити всіх їхніх потреб у їжі. Скотарі, як і землероби, потребували хліба. Єдиним доступним способом задоволення потреб у хлібі для скотарів тоді було землеробство. Тваринництво вимагало мобільності (після стравлювання одного пасовища худобу треба було переганяти на інше), землеробство – осілості. Степовики мали вести рухливо-осілий спосіб життя. Це фактично гальмувало розвиток усіх складових їхнього господарства: і тваринництва, і землеробства, і нехарчового виробництва. У Степу існували не тільки кременеобробка та гончарство, а й металургія та металообробка. Але вони поступалися трипільському виробництву.

У Степу не було поселень із комфортабельними оселями й гарним посудом, як на трипільській території. Степовики жили у примітивних наземних житлах або землянках і напівземлянках.

Степові спільноти були неоднорідними. Знайдені археологами в курганних похованнях престижні речі (серед них металеві) свідчать про наявність у степових спільнотах еліт.

Бронзова доба на території України розпочалася на межі IV–III тис. до н. е. і тривала до IX ст. до н. е. Визначальною рисою бронзової доби було поширення виробів із бронзи (сплаву міді з оловом, миш'яком, рідше – зі свинцем). Бронза плавиться легше, ніж чиста мідь. Бронзові вироби твердіші й гостріші за мідні.

Початок бронзового віку збігся із кризою землеробства. Кризу переживали не тільки трипільці, а й інші землеробські спільноти. Виходом із кризової ситуації стало запровадження нової моделі господарства. Спільноти Лісостепу вибрали скотарську модель. Так само вчинило населення Полісся. На території України запанувало скотарство. Через це добу бронзи іноді називають віком скотарства. Запровадження скотарської моделі господарства супроводжувалося переходом до рухливо-осілого способу життя.

У нових умовах зростає соціальна роль чоловіка. Чоловіки, зокрема воїни, забезпечували освоєння широких просторів, потрібних для ведення рухливого скотарства, і, зрештою, стабільність господарства. Є підстави говорити про утвердження такого соціального устрою, за якого жін-

ка підкорялася чоловікові. Сучасні науковці називають цей соціальний устрій патріархатом.

На мобільний спосіб життя спільнот раннього етапу бронзової доби вказує переважання поховальних пам'яток над побутовими. Постійних поселень тоді було мало. Переважали тимчасові поселення – стійбища. На стійбищах люди жили в куренях і напівземлянках.

Підвищенню мобільності людей сприяло поширення виробів із бронзи. Застосування бронзових знарядь дало відчутний ефект, зокрема, у деревообробній справі. Достеменно відомо, що на ранньому етапі доби бронзи люди виготовляли вози. Найяскравішим репрезентантом раннього етапу бронзового віку була ямна культура (назва походить від типу поховальних споруд – ям під курганными насипами), поширена у степовій і лісостеповій зонах Східної та Центральної Європи – від Приуралля на сході до Балканського півострова на заході. У похованнях носіїв ямної культури (ямників) знайдено залишки возів. Через суцільні дерев'яні колеса тогочасний віз був неповоротким і важким. Його могли тягнути лише воли. Але він ставав у великій пригоді скотарям – на ньому возили домашній скарб, запаси харчів, малих дітей і літніх людей.

Мобільність скотарів раннього періоду бронзової доби була обмеженою. Це пояснювалося браком досконалих засобів пересування і захисту худоби, а також значущістю землеробства. Через потребу у хлібі скотарі мали займатися землеробством. Інша річ, що їхнє землеробство було малопродуктивним і нерегулярним. Так, ямники випасали худобу в річкових долинах і на прилеглих територіях, не заглиблюючись у відкритий степ. Це давало змогу займатися землеробством. Отже, скотарі раннього етапу бронзового віку були не скотарями-кочовиками, а рухливими або мобільними скотарями.

Наявний археологічний матеріал, який стосується раннього періоду бронзової доби, свідчить, що суспільство того часу було неоднорідним. Населення поділялося на знать (аристократію), служителів культу (жерців), воїнів і рядових виробників. Археологічний матеріал свідчить також, що ці групи не дуже різнилися за майновим станом. Низькопродуктивна економіка унеможлиблювала виникнення підґрунтя для глибокої майнової диференціації суспільства.

Від середини III тис. до н. е. на території України поживалювалося землеробство. У різних регіонах поживлення землеробства відбувалося по-різному. У Лісостепу й на Поліссі процес був дуже повільним. Із другої

чверті II тис. до н. е. у лісостеповій і лісовій зонах Центральної та Східної Європи формується велика спільнота, яку сучасні науковці називають тшинецьким культурним колом (назва походить від польського села Тшинець). Східний масив тшинецького культурного кола становили комарівська і сосницька культури (назви походять від села Комарів Івано-Франківської області та селища Сосниця Чернігівської області). Комарівська культура охоплювала частину лісостепової зони Правобережної України, сосницька – частину Українського Полісся. У господарстві носіїв цих культур тваринництво й землеробство мали майже однакове значення. Зростанню ваги землеробства сприяло широке впровадження бронзових знарядь. У II тис. до н. е. розпочався видобуток міді на Донбасі. Унаслідок цього кількість бронзових виробів на території України зросла. Пожвавлення землеробства супроводжувалося зменшенням мобільності населення. На теренах комарівської та сосницької культур стійбища траплялися рідко. Тут переважали постійні поселення. На цих поселеннях люди жили у великих наземних або заглиблених одно- чи двокамерних оселях. Основними будівельними матеріалами були дерево та глина. Упровадження бронзових знарядь уможливило ширше використання дерева як будівельного матеріалу. Пожвавлення землеробства і зменшення мобільності населення відкрили можливості для зростання гончарного виробництва, розширення асортименту й підвищення якості керамічних виробів. Існує думка, що активізація рільництва сприяла зростанню соціальної ролі жінки.

Попри повільне пожвавлення землеробства у Лісостепу й на Поліссі воно врешті-решт утвердилося як основна галузь господарства населення цих регіонів. Так, землеробство становило основне господарське заняття носіїв білогородської культури (назва походить від Білогородського лісу поблизу села Піківець Черкаської області), що існувала в Правобережному Лісостепу наприкінці бронзового віку.

Інакше відбувалося пожвавлення землеробства у Степу. Спочатку активізація рільництва була пов'язана з катакомбною культурою (назва походить від типу поховальних споруд – катакомб-підбоїв, зроблених у стінах могильних ям), поширеною у степовій смузі Східної Європи – від Приуралля на сході до Дунаю на заході. Носії катакомбної культури (катакомбники) намагалися вирішити проблему нестачі хліба. Для катакомбників землеробство було важливішим заняттям, аніж для ямників. Катакомбники експлуатували ті самі ніші, що й ямники, але виробили ліпші

маршрути й ритми перегону худоби. На території катакомбної культури було багато стійбищ. Стійбища розміщувалися на шляхах перегону худоби. Узимку стійбище давало змогу забезпечити прихистком худобу, навесні – обробити прилеглі землі, улітку – зібрати врожай. У порівнянні з харчовим виробництвом ямників харчове виробництво носіїв катакомбної культури було продуктивнішим. Завдяки поліпшенню харчового виробництва став можливим розвиток різних ремесел (металургії та металообробки, оброблення кременю тощо). Зростання економіки зумовлювало підвищення життєвого рівня людності. Ступінь добробуту катакомбників був вищим за життєвий рівень ямників. Але ефективність господарства носіїв катакомбної культури лишалася невисокою. За таких обставин глибока майнова диференціація суспільства була неможливою.

Не пізніше XVI ст. до н. е. внаслідок трансформації катакомбної культури сформувалася бабинська культура (назва походить від села Бабине Херсонської області). На території бабинської культури було чимало постійних поселень. Поява осередків осілости збіглася з активним освоєнням відкритого степу. Тоді ж було винайдено колесо зі шпичками. Люди стали виготовляти легкі вози, які могли тягнути коні. Відбулося територіальне розмежування скотарства й землеробства. Тепер худобу випасала тільки частина членів общини. Інші общинники постійно жили на поселенні й обробляли землю та заготовляли корми для худоби. Ті, хто випасав худобу, були мобільнішими за скотарів попередніх часів.

Сабатинівська культура (назва походить від села Сабатинівка Кіровоградської області), поширена в XV–XIII ст. до н. е. у степовій смузі від Дунаю до Надазов'я й Північного Криму, сформувалася внаслідок трансформації бабинської культури. Територіальне розмежування скотарства й землеробства становило один із тих чинників, які зумовили розквіт сабатинівської культури. Ще одним чинником було широке впровадження бронзових знарядь. Воно уможливило обробіток значної частини степових земель. Успішний розвиток землеробства супроводжувався зростанням кількості й розмірів постійних поселень. Спостерігався прогрес у будівельній справі. На великих поселеннях були кам'яні будівлі та споруди з кам'яними фундаментами. Піднесення землеробства дозволило інтенсифікувати скотарство. У холодну пору року худобу утримували на поселеннях і спеціальних базах, убезпечуючи від холоду й голоду (як корм використовували, зокрема, землеробську продукцію). Але злет комплексного господарства змінила криза. Носії сабатинівської культури (сабати-

нівці) не вміли відновлювати родючість ґрунту. Вони були неспроможні інтенсифікувати землеробство. У цьому крилася головна причина кризи.

На схід від сабатинівської культури існувала зрубна культура (назва походить від типу поховальних споруд – дерев'яних зрубів, зроблених у могильних ямах). Господарство носіїв зрубної культури (зрубників) помітно відрізнялося від господарства сабатинівців. Питома вага скотарства в господарстві зрубників була набагато більшою за питому вагу землеробства. Зрубники активно освоювали відкритий степ. Активне освоєння відкритого степу зумовлювалося зростанням чисельності населення та кількості худоби. Зрубників вирізняла висока мобільність. Разом із худобою переміщувалося багато людей. Дуже важливу роль у зрубній спільноті відігравали служителі культу. Настільки високе становище жерців було однією з тих рис, які відрізняли зрубну спільноту від інших спільнот.

Наприкінці бронзового віку на теренах, котрі раніше займали сабатинівська і зрубна культури, існувала білозерська культура (назва походить від Білозерського лиману в місті Кам'янка-Дніпровська Запорізької області). У господарстві носіїв білозерської культури питома вага тваринництва була навіть більшою, ніж у господарстві зрубників. Землеробство збереглося. Але воно трансформувалося у вирощування однієї сільськогосподарської культури. Монокультурою було просо. На колишній території сабатинівської культури істотно скоротився обсяг землеробства, зменшилася кількість поселень, зникли великі поселення, занепада будівельна справа. Мобільність білозерської людності поступово зростала. На певному етапі члени деяких общин перестали обробляти землю й перейшли до кочівництва – способу життєдіяльності, що базувався на веденні випасного скотарства, пов'язаному з постійними великими перегонами худоби на нові пасовиська. Однією із передумов цього переходу було накопичення худоби в такій кількості, аби її вистачало для задоволення потреб у їжі тваринного походження, відтворення стада й обміну на землеробську продукцію. Кочові общини відрізнялися від інших общин заможністю й більшою соціальною вагою. Відтоді соціальна нерівність ґрунтувалася на майновій нерівності.

У IX ст. до н. е. на території України почали виплавляти залізо з болотяної руди. Є підстави датувати цим часом початок залізного віку. На IX ст. до н. е. припадає також значне поширення в українських степах кочової форми скотарства. Воно було пов'язане з появою прибульців зі сходу, де через більшу континентальність клімату швидше проходила

аридизація (складний і багатогранний процес зменшення зволоженості територій) і перехід до кочівництва відбувся раніше. Багато сучасних науковців ототожнюють цих прибульців з історичними кіммерійцями [8]. Але розквіт господарства ранніх скотарів-кочовиків припадає не на кіммерійський період, а на наступну, скіфську, добу.

Скіфське господарство було одним із компонентів економічної системи, яка існувала на території України в VII–III ст. до н. е. Разом зі степовим скіфським компонентом цю економічну систему творили лісостеповий і приморський грецький компоненти.

В останній чверті VII ст. до н. е. греки заснували на острові Березань у пониззі Дніпра Борисфеніду – перше грецьке поселення в Надчорномор'ї. Протягом наступного століття на північному узбережжі Чорного моря виникло чимало грецьких поселень. Деякі з них перетворилися на великі поліси (міста-держави) – Ольвія у Нижньому Побужжі, Херсонес у Південно-Західному Криму. Поліс включав місто, яке було центром політичного життя, ремесла, торгівлі та культури, і прилеглу сільськогосподарську округу (хору), де лежали сільські поселення. Поліси являли собою рабовласницькі республіки. Ольвія була аристократичною республікою. Херсонес (до I ст. до н. е.) являв собою демократичну республіку. Повноправні громадяни полісів мали широкі права. До позбавлених громадянських прав, крім рабів, належали жінки й іноземці. Особливе місце посідало Боспорське царство (Боспор), яке виникло в 480 році до н. е. внаслідок об'єднання кількох грецьких полісів, котрі лежали на берегах Керченської протоки, і згодом перетворилося на потужну греко-варварську державу (її населяли греки, сінди й меоти).

Економіка грецьких держав Надчорномор'я була багатогалузевою. Її основу становило сільське господарство. Воно теж мало багатогалузеву структуру. Основною галуззю сільського господарства було рослинництво. Останнє також мало багатогалузеву структуру. Першою за значенням галуззю рослинництва було зернове господарство. У грецьких державах Надчорномор'я існували такі основні типи зернового господарства: монокультура м'якої пшениці (цей тип був поширений на Боспорі й півдні хори Херсонеса, в окремих пунктах ольвійської хори), монокультура жита (була поширена на півночі хори Херсонеса), бікультура м'якої пшениці та ячменю (цей тип був поширений на Боспорі та в окремих пунктах ольвійської хори), трикультура пшениці, ячменю та проса (була поширена на хорі Ольвії).

Другою за значенням галуззю рослинництва у грецькому Надчорномор'ї було вирощування винограду. Інтенсивне виноградарство існувало на хорі Херсонеса й землях Боспору. Паралельно з виноградарством розвивалося виноробство. Місцеві виноград і вино поступалися за якістю середземноморським. Про це свідчив масовий імпорт середземноморського вина в усі держави Надчорномор'я. Херсонеське й боспорське вино продавали тільки на грецьких і варварських ринках Надчорномор'я.

Решту галузей рослинництва у грецькому Надчорномор'ї становили вирощування бобових культур (вирощували зернобобові (горох, чину, нут, сочевицю, кінські боби) і кормові бобові (вика ервілія, вика посівна) культури), вирощування технічних культур (вирощували льон і коноплі), садівництво (вирощували яблуні, груші, терен, аличу).

Серед науковців немає однастайності щодо застосовуваних у грецьких державах Надчорномор'я систем землеробства. На думку деяких дослідників, греки застосовували двопільну сівозміну (двопілля). За двопільної сівозміни щороку засівали тільки половину землі, решта залишалася під паром. Інші дослідники вважають, що греки застосовували трипільну сівозміну (трипілля) [8]. За трипільної сівозміни земля була поділена на три поля, кожне з яких спочатку засівали озимими культурами, потім – яровими, а на третій рік залишали під паром. Трипілля давало більший ефект. Як би там не було, а рослинництво грецьких держав Надчорномор'я задовольняло потреби місцевої людності тільки почасти. Відносно низька продуктивність рослинництва великою мірою пояснювалася невисокою родючістю оброблюваної землі. Грецькі держави Надчорномор'я не експортували хліб. Єдиний виняток становило Боспорське царство. Говорячи про хлібний експорт Боспорського царства, не можна випускати з уваги, що під його владою перебували родючі землі долини Кубані, заселені сіндо-меотськими племенами.

Ще однією галуззю сільського господарства грецьких держав Надчорномор'я було тваринництво. Тваринницькі сектори їхніх економік різнилися між собою. У Нижньому Побужжі, де було багато гарних пасовиськ, тваринництво успішно розвивалося. Тут набула поширення відгінна форма скотарства. За такої форми в теплу пору року худобу (овець, велику рогату худобу) випасали в різних місцях. Продукція тваринництва становила значну частину експорту Ольвії. Бідні кам'янисті ґрунти Західного Криму унеможливлювали успішний розвиток тваринницької галузі.

У господарстві Херсонеса тваринництво відігравало значно меншу роль, ніж у господарстві Ольвії.

Частину продукції тваринництва – вовну, шкіри, кістки – пускали в перероблення. Великий розмах мало перероблення вовни. Воно забезпечувало нитками різної якості ткацьке виробництво. У грецькому Надчорномор'ї широко використовували вертикальні ткацькі верстати. На таких верстатах можна було виготовляти різні тканини – від мішкови́ни до атласу. Існує думка, що більшу частину тканин становила продукція хатнього виробництва, меншу – продукція невеликих спеціалізованих майстерень. Іншим ремеслом, яке базувалося на тваринницькій сировині, було косторізне. Значну частину виробів з кістки становили вироби, виготовлені професійними майстрами. Ці майстри використовували токарні верстати. Менш розвинутими були чинбарство (оброблення шкір) і лимарство (виготовлення шкіряних речей).

Серед промислів, що набули поширення у грецьких державах Надчорномор'я, найважливішим був рибальський. За своїм значенням рибальство іноді не поступалося зерновому господарству й виноградарству. Важливу роль відігравав соляний промисел. Поклади солі існували в усіх районах грецького Надчорномор'я. Найвідомішим в античному світі був соляний промисел Ольвії. Інші промисли – мисливство, збиральництво – відігравали незрівнянно меншу роль. Самостійне значення мало тільки полювання на хутрових звірів.

Ще одну групу ремесел у грецькому Надчорномор'ї становили ремесла, які базувалися на мінеральній сировині. До цієї групи належали, зокрема, металообробні ремесла – ковальське, бронзолivarне, ювелірне. Слід зауважити, що металообробка великою мірою базувалася на імпортній сировині. Найбільше місцевої сировини було в боспорських майстрів. Херсонеські майстри використовували тільки імпортну сировину. До ремесел, котрі базувалися на місцевій сировині, належали гончарство, склоробне ремесло.

Надзвичайно важливу роль в економіці грецьких держав Надчорномор'я відігравала торгівля. Значну частину потрібних для нормального життя античного суспільства товарів надчорноморські греки отримували з-за кордону. Як уже зазначалося, грецькі держави Надчорномор'я імпортували руди різних металів, вино. До найважливіших імпортних товарів належала також маслинова олія. Від самого початку свого перебування в Надчорномор'ї греки мали створювати стабільні джерела, за рахунок

яких можна було б компенсувати вартість імпортованих товарів. Такими джерелами могли бути експортно-орієнтовані галузі власного господарства й посередницька торгівля з місцевими варварами. Судячи з наявних даних, тільки Херсонес віддав перевагу першому джерелу, інші грецькі держави Надчорномор'я використовували обидва джерела. Як уже зазначалося, Боспорське царство було експортером хліба. Боспор експортував також рибу і тваринницьку продукцію. До експортно-орієнтованих галузей економіки Ольвії, окрім тваринництва й соляного промислу, належало рибальство. Херсонес експортував рибу. Щодо посередницької торгівлі, то серед тих товарів, які надчорноморські греки постачали своїм сусідам-варварам, продукція, виготовлена безпосередньо у полісах Надчорномор'я, істотно поступалася продукції, ввезеній із Середземномор'я. Зрозуміло, що від сусідів-варварів греки теж мали отримувати чимало товарів. Так, скіфи постачали грекам худобу, тваринницьку сировину (вовну, шкіри), рабів, віск, хутра. До кола торговельних партнерів греків Надчорномор'я належали також спільноти Правобережного й Лівобережного Лісостепу. Власної продукції та товарів, отриманих від сусідів-варварів, грекам Надчорномор'я цілком вистачало для компенсації вартості імпортованих руд металів, вина, маслинової олії, керамічного й металічного посуду, будівельних матеріалів, дорогих тканин, прикрас і парфумерії.

Грецькі держави Надчорномор'я мали власні гроші. У Борисфеніді монетна система виникла вже наприкінці VII ст. до н. е. У другій половині VI ст. до н. е. розпочалося формування монетних систем у двох найбільших полісах Надчорномор'я – Ольвії та Пантікапеї (згодом Пантікапей став столицею Боспорського царства). У Херсонесі монетна система виникла на початку IV ст. до н. е. Монети держави використовували тільки в її межах. Функції міжнародної валюти виконували гроші інших держав, зокрема електрові статери міста Кізік. Розвинені товарно-грошові відносини сприяли появі у грецьких державах Надчорномор'я професійних фінансистів: міняйл, лихварів.

Як уже зазначалося, розквіт господарства ранніх скотарів-кочовиків припадає на скіфську добу. На думку деяких сучасних науковців, скіфська доба у степах Надчорномор'я розпочалася у VIII ст. до н. е. [8]. Однак тоді населення степової смуги було вкрай нечисленним. Можна припустити, що багато скіфів переселилися на територію України у VI ст. до н. е.

Унаслідок цього виникла Скіфія – об'єднання племен, очолюване царськими скіфами, які були найсильнішим племінним союзом.

Скотарське господарство скіфів, які протягом тривалого часу перебували в одній місцевості, поступово еволюціонувало від більш рухливих форм до менш рухливих.

Спочатку, відразу після здобуття нової батьківщини, скіфи були дуже мобільними. Постійно відбувалося перекочування. Пасовищні угіддя ще не були поділені. Брак стабільності у степовій смузі змушував кочовиків триматися досить великими групами.

Другий етап еволюції скіфського господарства припадає на VI–V ст. до н. е., а в деяких районах – на IV ст. до н. е. Тоді було поділено пасовищні угіддя й упорядковано маршрути перекочування. Мобільність скіфів зменшилася. Виникли постійні зимівки та літівки.

На третій стадії еволюції скіфського господарства зимівки в деяких районах, головним з яких було Нижнє Подніпров'я, перетворювалися на стаціонарні поселення. Жителями таких поселень були найбільш скіфи і полоняники. Вони займалися не тільки тваринництвом, а й землеробством і ремеслом. Їхнє землеробство було примітивним. Орних знарядь вони не використовували. Низькому рівню технічної оснащеності відповідав рівень агротехніки: степовики застосовували перелогову систему. Багатші скіфи продовжували кочувати. Вони практикували у своїх стадах селекцію. Наслідком їхньої селекційної роботи стала поява порід високоякісних бойових коней і тонкорунних овець. Однак, говорячи про селекційні успіхи скіфських тваринників, не можна випускати з уваги, що їхнє скотарське господарство залишалось екстенсивним.

Кочовий спосіб життя скіфів гальмував розвиток нехарчового виробництва. Повноцінна металообробка (бронзоліварна справа й ковальство) на скіфській території з'явилася тільки після виникнення у степовій смузі стаціонарних поселень. Тоді виникли спеціалізовані металообробні майстерні. Серед скіфських виробництв, які базувалися на тваринницькій сировині, найрозвинутішим було косторізне. На стаціонарних поселеннях воно поступово перетворювалося на спеціалізоване ремесло. Чинбарство зазвичай розвивалося у комплексі з косторізною справою. Лимарство, виготовлення повсті, прядіння, ткацтво залишалися хатніми виробництвами.

Харчове й нехарчове виробництва не могли задовольнити всі потреби скіфів. Скіфи мали забезпечувати надходження потрібної продукції

ззовні. Вони робили це в кілька способів: вчиняли грабіжницькі набіги на сусідів, обкладали їх даниною, наймалися на військову службу, вимагали подарунків від союзників, проводили торговельно-обмінні операції. Надходження потрібної продукції з боку грецьких держав Надчорномор'я скіфи забезпечували здебільшого торговельно-обмінним способом. Жителі Лісостепу часто ставали об'єктами грабіжницьких набігів скіфів. Однак це не означало, що між ними не було торговельних відносин. Товари загального вжитку (зерно, лляні тканини та одяг, якісні вовняні тканини й одяг, знаряддя праці, рядову зброю та зброю, прикраси з недорогоцінних металів) скіфам постачали як греки, так і жителі Лісостепу. Інша річ – товари престижного вжитку (дороге вино, коштовні фарбовані тканини та одяг з вовни й льону, парадна зброя, ювелірні вироби, коштовний металічний посуд). Їх скіфам постачали греки. В обмін на продукцію партнерів скіфи віддавали свої товари. Основними складниками скіфського експорту були худоба, тваринницька сировина й раби (рабів скіфи продавали грекам). Роль скіфів у розвитку торгівлі на території України в VI–IV ст. до н. е. була навіть більшою за роль греків.

Лісостеп у VII–IV ст. до н. е. населяли два великі масиви племен. Племена Правобережного Лісостепу об'єднували нащадків місцевих жителів попереднього періоду. Лівобережний Лісостеп у VII ст. до н. е. зайняли племена, які раніше жили в іншій місцевості. До кінця цього століття всі спільноти Лівобережного Лісостепу були об'єднані. У наступному столітті центром цього об'єднання племен стало колосальне Більське городище.

Економіка Лісостепу мала комплексний характер. Важливим її складником було зернове господарство. У Лісостепу існували такі основні типи зернового господарства: ячмінно-полб'яний, прос'яний і житній. Зернове господарство давало як продовольство, так і корм для тварин. Наявні дані про це деякі сучасні науковці використовують для підтвердження думки, що економіка Лісостепу мала комплексний характер [8]. Окрім зернових злакових культур, місцеві жителі вирощували зернобобові культури (горох, нут, сочевицю, кінські боби), технічні культури (льон, коноплі), плодові культури (яблуні, груші, вишні). Землеробство жителів Лісостепу було орним. Головним орним знаряддям було рало. Серед науковців немає одностайності щодо застосовуваних жителями Лісостепу систем землеробства. На думку деяких дослідників, вони застосову-

вали перелогову систему. Інші дослідники вважають, що в Лісостепу набули поширення двопілля і трипілля.

Тваринництво було однією із провідних галузей господарства племен Лісостепу. Воно мало комплексний характер. Жителі Лісостепу розводили велику рогату худобу, овець, коней, свиней. Слід наголосити, що на всіх поселеннях значною була питома вага свинарства. Розвинуте свинарство є чіткою ознакою малорухливого тваринництва.

Певну роль у господарстві племен Лісостепу відігравало мисливство. Значення рибальства було набагато меншим.

Рівень розвитку нехарчового виробництва в Лісостепу був доволі високим. Найрозвиненішими ремеслами були металообробні – бронзоливарне й ковальське. У Лівобережному Лісостепу бронзоливарна справа й ковальство набули рис спеціалізованих ремесел, на Правобережжі рівень спеціалізації був значно нижчим. Бронзоливарне ремесло базувалося на імпортованій сировині, ковальське – на місцевій. Активно розвивалися прядіння й ткацтво. Асортимент сировини, що її використовували ткалі Лісостепу, не поступався грецькому. Рівень технічної оснащеності ткацького виробництва в Лісостепу теж був доволі високим. Ткалі широко використовували вертикальні ткацькі верстати. Вони виготовляли різні тканини – від полотна до парчі.

На думку багатьох сучасних науковців, прабатьківщиною давніх слов'ян була територія Галичини, Волині, Поділля і Середнього Подніпров'я.

У III ст. на територію України прийшли готи – германські племена, які спершу заселяли Швецію і південні береги Балтійського моря. Вони підкорили слов'ян, сарматів, пізніх скіфів, захопили грецькі міста. Археологічним відповідником створеної готами спільноти була черняхівська культура (назва походить від села Черняхів Київської області), яка існувала в III–V ст. Основу економіки носіїв черняхівської культури (черняхівців) становило землеробство. Розвинуте гончарство (із використанням горнів) черняхівці перейняли від античних майстрів (це доводять грецькі написи на деяких виробах). Щодня професійний гончар цієї культури міг виробляти 30–80 посудин (кожні 8–10 хв середню посудину) для округи в радіусі десятків кілометрів. Однак після розпаду Римської імперії гончарна справа занепадала, а гончарство як спеціалізоване ремесло взагалі зникло [18].

Серед носіїв черняхівської культури зароджувалася торгівля. Вони спеціально заготовлювали вироби і продукти для обміну. Виникали ринки.

Особливо інтенсивним цей обмін був із греко-варварським півднем, звідки черняхівці отримували ремісні вироби (амфори, скляний посуд, ювелірні вироби). На городищах черняхівської культури знайдено велику кількість римських монет. Відповідно, були торговці-посередники, яких можна вважати вихідцями з римських провінцій. Про це свідчать знахідки майстерень із залишками римських речей. Після розпаду Римської імперії у V ст. черняхівська культура зникла [18].

У VI ст. сформувалося два великих слов'янських племінних об'єднання – склавини й анти. Відповідно ідентифікують перші суто слов'янські археологічні культури (з 500 р. н. е.) – празько-корчацьку культуру (або житомирську) і пеньківську (між Дніпром і Прутом).

Слов'яни були невеликими на зріст (середній зріст чоловіка становив 167 см, жінки – 151 см), широколиці і круглолиці. Неможливо встановити колір волосся (сучасні слов'яни мають чорне, каштанове або біле). Середня тривалість життя становила 27 років.

Землеробство давніх слов'ян було орним і екстенсивним (ділянки експлуатували до повного виснаження). Вони застосовували підсічно-вогневу й перелогову системи.

Перехід до інтенсивного землеробства у формі двопілля почався у VIII ст. (через поліпшення клімату та збільшення чисельності населення). Слов'яни не могли обробляти чорноземи, зокрема степові землі. Вони ще не знали плуга. Тому до кінця I тис. н. е. (X ст.) слов'яни надавали перевагу низинним ґрунтам, які були легшими для обробітку.

Важливу галузь економіки слов'ян становило тваринництво. Вони розводили велику рогату худобу, свиней і овець.

Промисли – мисливство, збиральництво й рибальство – відігравали у господарстві слов'ян допоміжну роль.

Давні слов'яни часто вчиняли грабіжницькі набіги на Візантію – Східну Римську імперію.

У V–VII ст. відбулося велике розселення слов'ян на захід, південь і північний захід. Слов'яни шукали родючі землі. Початку міграції слов'ян сприяла відсутність сильних кочовиків-сусідів. Гунська держава зникла у кінці V ст.

Одні дослідники вважають, що у слов'ян була полігамія (Марія Гімбутас), інші припускають, що полігамія була тільки серед еліти (Пол Берфорд: "символічний обмін добра на наречену, можливо, свідчить про наявність моногамного шлюбу у більшості випадків", тобто великий викуп більшість

чоловіків могла заплатити тільки за одну жінку). Марія Гімбутас впевнена, що жінка повністю залежала від чоловіка. Такий висновок вона робить на підставі розгляду великої родини "задруги", яка в південних слов'ян існувала ще й у ХІХ ст. Так, М. Гімбутас зазначає, що від дня весілля дружина називалася "молодою", тобто наймолодшою в роді, і що, за звичаєм, чоловік міг бити дружину та дітей і навіть мати статеві стосунки із дружинами синів. Можливо, родина була розширеною і патріархальною.

Родини об'єднувалися у племена, а племена – у племінні союзи (для захисту й розподілу угідь).

Приблизно у V ст. виник Київ – племінний центр полян.

У VII–IX ст. населення концентрується навколо племінних центрів – "градів" (слово з літопису), залишки яких знаходять археологи.

У слов'ян уже існувала матеріальна і соціальна нерівність (докази – поховання, свідчення писемних джерел). Рід очолював вождь ("кнез", від германського *kuningas*, слов'янський титул – "володар", південно-слов'янське – "владыка"). З'явилися професійні кінні воїни – дружина (витязі – від германського *hvitigr* – воїн) – вони не були пов'язані з родом – їх об'єднувала клятва дана князю (своєрідне побратимство) і надія на здобич; були вільні землероби – смерди (можливо, від іранського *mard* – чоловік); раби – частіше за все із людей, захоплених під час війни.

Раб не міг володіти власністю і створювати родину. Зазвичай, із рабами поводилися добре. З іншого боку, арабський мандрівник X ст. Ібн-Фадлан пише про те, що рабів і дружин руси спалювали разом із померлим. Але не зрозуміло, чи слов'ян бачив Ібн-Фадлан на Волзі.

У VI ст. на територію України з Азії прийшли нові кочовики – авари. Під їхнім натиском розпалися великі слов'янські союзи антів і склавинів. За "Повістю минулих літ", на українських землях утворилися менші союзи племен: поляни, сіверяни, древляни, тиверці, уличі, волиняни (дуліби або бужани) і білі хорвати. Але їхнє існування археологічно не доведено. У VII ст. аварів витіснили хозари – тюркомовні кочовики. За "Повістю минулих літ", до кінця IX ст. поляни і сіверяни сплачували хозарам данину хутром і мечами.

Металургія і ковальство стали одними з перших виробництв, які виділилися в самостійне ремесло.

Вони вимагали професійних знань для пошуку й оброблення сировини, ведення металургійного процесу, ковальського оброблення напівфабрикату й кування виробів, наявності спеціальних інструментів. Пошук

металів вимагав значних зусиль. Залізо діставали сиродутним способом (за допомогою горнів) із болотяної руди. Отже, виникали великі родини у селі, які спеціалізувалися виключно на металургії та ковальстві й ревню берегли таємниці ремесла. У традиційній народній культурі ковальство часто містифікується.

Залізо й вироби з нього вимінювали на інші продукти [18]. Але, як бачимо, ремісна спеціалізація була ще слабкою (ці ремісники були ковалями-металургами).

Ковалі-металурги працювали під патронатом князів та дружинників, адже ці ремісники виробляли зброю і прикраси – символи престижу та сили (з погляду язичників, святості) [8].

Після занепаду черняхівської культури виробництво кераміки у VI–VII ст. було непрофесійним. Посуд ліпили руками всі родини для власних потреб. Тільки у VIII–IX ст. на поселеннях знову почали виникати гончарні майстерні, а відповідно з'явилися професійні майстри [8]. Передусім вони обслуговували еліту.

В умовах натурального господарства такі ремесла, як прядіння, ткацтво, оброблення шкіри, кістки, дерева й каменю не виходили за межі сімейного промислу [18].

Еліта збирала з общин данину натурою в обмін на захист. Здобути в такий спосіб речі разом зі здобиччю князі та дружинники обмінювали або продавали в інших країнах: у Візантійській імперії (Східній Римській імперії), Хозарському каганаті, країнах Західної Європи. Міжнародні торгові шляхи проходили річками – Дніпром (слов'янська назва Славутич) та Волгою [1].

Обмін між рядовими общинниками був виключно натуральним. Еліта ж мала іноземні гроші для спеціальних розрахунків з іноземцями або для використання цих грошей як прикрас. Гроші нерідко ховали у скарбах.

Таким чином, давньослов'янська еліта мала військово-торговельний характер.

Під час обмінних операцій як еквіваленти використовували скот, полотно, плаття. Ілюстрацією тут може бути повідомлення арабського мандрівника Ібн-Дасти (930-ті роки) про те, що слов'янський правитель збирає вбрання: "Цар їхній об'їжджає їх щороку. Коли в когось з них є донька, то цар бере собі на рік по одному з її убрань, а якщо син, то цар бере собі теж по одному з його убрань на рік. У кого нема ні сина, ні дочки, той дає на рік по одному з убрань дружини або служниці". Саме від

слів "полотно" та "плаття" походить слово "платити" і, можливо, значення рушників в українській культурі.

У VIII–IX ст. у слов'ян виникають перші держави. Одні дослідники вважають, що держава виникає внаслідок посилення панівного класу (держава – це механізм примусу, вона з'являється тоді, коли еліта починає видавати закони, а інші приймають ці закони і правила як належне), інші – внаслідок об'єднання племен у протодержаву – чіфдом або вождівство, коли держава – це політична, соціальна та економічна спільність) [24]. Водночас вождівство – це система розподілу ресурсів.

Арабські мандрівники згадують про існування у слов'ян трьох держав: Славії, Артанії та Куявії.

1.1. Джерела до теми

Із книги Прокопія Кесарійського "Війни".

Про життя і побут слов'янських племен (V–VI ст.).

Ці племена, слов'яни і анти, не підкоряються одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, вони визнають владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу...

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто змінюють місце проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцирів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і трибонія [верхнього і спіднього одягу], у дуже коротких штанях, що закривають лише частину тіла.

У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русе й не переходить у чорне, а рудувате і до того ж – в усіх. Підступства чи лукавства в них зовсім мало, але за всієї їхньої простоти нороби в них гунські. І ім'я слов'янам і антам було споконвіку одне: тих і інших в давнину називали оборами; думаю, що вони жили розсіяно

[розкидані тут і там] і займали великі простори. Більша частина земель за Істром належить їм [11].

Із книги Маєрикя Стратега "Стратегікон".

Про життя і побут слов'ян (V–VI ст.).

Племена слов'ян і антів живуть спільно, і життя їхнє однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато у країні, і вони досить витривалі, переносять легко і спеку, і холод, і дощ, і неприкритість тіла, і убогство. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього... Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не тримають у рабстві безтерміново, подібно до інших народів, а обмежують їхнє рабство певним терміном, після чого відпускають у їхню землю, якщо вони захочуть, за деяку винагороду або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їхню любов.

Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільше – проса...

...Усі чоловіки озброєні в них невеликими дротиками, по два на кожного, а в деякого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які ускладнюють рух. Є в них дерев'яні луки і стріли, змочені отрутою... У них нема спільної влади ... і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку [11].

Із "Книги дорогоцінних скарбів" Абу Алі Ахмеда Ібн Омар Ібн Даста (30-ті роки X ст.).

2. ...На самому початку кордону країни слов'ян знаходиться місто під назвою Куяб (?). Шлях у їхню країну йде степами, землями бездорожними, через струмки й дрімучі ліси. Країна слов'ян – країна рівна і лісиста; у лісах вони й живуть. Вони не мають ні виноградників, ні нив. Із дерева виробляють вони щось подібне до глеків, у яких містяться в них і вулики для бджіл, і мед бджолиний зберігається. Це зветься в них сидж, і один глек містить у собі близько десяти куклів його. Вони пасуть свиней подібно до овець. Коли вмирає хтось з них, вони спалюють труп його. Жінки їх, коли трапиться в них покійник, дряпають собі ножем руки й обличчя. На другий день після спалення покійника йдуть туди, де воно відбувалось, збирають попіл і кладуть його в урну, яку ставлять потім на паго-

рок. Через рік після смерті людини беруть глеків двадцять меду... і несуть їх на той пагорок, де збирається родина покійного, їдять, п'ють і потім розходяться. Якщо в покійного було три дружини і одна з них твердить, що вона (особливо) любила його, то приносить вона до трупа його два стовпи, і їх забивають сторч у землю, потім кладуть третій стовп упоперек, прив'язують посеред цієї перекладки віршовку, стають на лаву, і кінець цієї віршовки (дружина) зав'язує навколо своєї шиї. Коли вона так зробила, лаву приймають з-під неї, і вона лишається повислою, поки не задихнеться і не вмере, а після її кидають у вогонь, де вона й згоряє. Усі вони ідолопоклонники. Найбільше сіють вони просо. Під час жнив беруть вони просяні зерна в ковші, підіймають їх до неба і говорять: "господи, ти, що постачав нам їжу [досі], дай і тепер нам її вдосталь".

Є в них різні лютні, гуслі й сопілки. Їхня сопілка два лікті завдовжки, лютня ж їхня восьмиструнна. Хмільний напій готують з меду. Під час спалювання покійників вдаються до буйних веселощів, виявляючи в такий спосіб свою радість з приводу ласки, зробленої йому [покійникові] Богом. Робочої худоби в них мало, а верхових коней має лише одна згадана людина. Зброя їхня складається з дротиків, щитів і списів; іншої зброї не мають.

Ватажка їхнього коронують; йому вони коряться, і від наказів його не відступають. Житло його міститься в середині країни слов'ян. Згадана вище особа, яку титулюють вони "господарем господарів", зветься в них свят-цар; ця особа стоїть вище від субанеджа (жупана), який є тільки його намісником. Цар цей має верхових коней, не має іншої їжі, крім кобилячого молока. Є в нього теж чудові, міцні й дорогоцінні кольчуги. Місто, де він живе, зветься Джарваб (?); у ньому відбувається щомісяця, протягом трьох днів, торг. Холод у їхній країні буває таким сильним, що кожний з них викопує собі в землі щось подібне до льоху, до якого приробляють дерев'яну гострокінцеву покрівлю, на зразок [покрівлі] християнської церкви, і на покрівлю накладають землі. У такі льохи переселяються з усією родиною і, взявши трохи дров і каміння, запалюють вогонь і розжарюють каміння на вогні до червоного..., поливають його водою, від чого розходить пара, яка так нагріває житло, що скидають уже одяг. У такому житлі лишаються до весни. Цар їхній об'їжджає їх щороку. Коли в когось із них є донька, то цар бере собі на рік по одному з її убрань, а якщо син, то цар бере собі теж по одному з його убрань на рік. У кого нема ні сина, ні доньки, той дає на рік по одному з убрань дружини або служниці. Спіймає цар у державі своїй розбійника, звелить або задушити його, або

ж віддає його під нагляд когось з правителів на далеких окраїнах своїх володінь...

3. Щодо Русії, то міститься вона на острові, оточеному озером. Острів цей, на якому живуть вони [руси], займає простір на три дні дороги; укритий він лісами й болотами; нездоровий і вогкий до того, що досить стати ногою на землю, і вона вже труситься через велику кількість води в ній. Вони мають царя, який зветься хакан-Рус. Вони роблять набіги на слов'ян, підпливають до них на кораблях, висідають, забирають їх (слов'ян) у полон, відвозять у Хазран і Булгар і продають там... Коли в якогось з них народиться син, то він бере вийнятий з піхов меч, кладе його перед новонародженим і каже: "Не залишу тобі в спадщину ніякого майна, а будеш мати тільки те, що здобудеш собі цим мечем". Вони не мають ні нерухомого майна, ні міст [або селищ], ні нив; єдиний промисел їхній – торгівля соболями, білячим та іншим хутром, яке й продають вони охочим; плату, отримувану грішми, зав'язують дуже міцно в пояси свої. Одягаються вони неохайно; чоловіки носять у них золоті браслети. З рабами поводяться добре і дбають про їхній одяг, бо використовують їх під час торгівлі. Міст у них багато, і живуть вони просторо. До гостей ставляться з пошаною і поводяться добре з іноземцями, які шукають у них захисту, та й з усіма, хто часто в них буває, не дозволяючи нікому зі своїх кривдити або утискати таких людей. Коли ж хтось із них скривдить або утисне іноземця, допомагають останньому й захищають його.

Мечі в них сулайманові. Коли просить допомогти котрийсь з їхніх родів, виступають у поле всі: між ними нема розбрату, а воюють однодушно проти ворога, доки не переможуть його. Коли хтось з них має позов на іншого, то кличе його на суд до царя, перед яким і сперечаються; коли цар вирік присуд, виконують те, що він велить. Якщо обидві сторони вироком царя незадоволені, то, з його наказу, мусять розв'язати справу остаточно зброєю: чий меч гостріший, той і візьме гору... Є в них знахарі – деякі з них дають накази цареві, немов вони начальники їхні (русів). Трапляється, що наказують вони приносити в жертву творцеві їхньому, що тільки заманеться їм: жінок, чоловіків і коней, а вже коли наказують знахарі, то не виконувати їхнього наказу аж ніяк не можна. Взнявши людину або тварину, знахар накидає їй петлю на шию, підвішує жертву до колоди і чекає, поки вона не задихнеться, і каже, що це жертва богу.

Вони мужні й хоробрі. Коли нападають на інший народ, то не відступають, поки не знищать його всього; насилують переможених і обер-

тають їх у рабство. Вони високорослі, мають гарний вигляд і сміливі під час нападу; але сміливості цієї на коні не виявляють, а всі свої набіги роблять на кораблях. Шаровари носять вони широкі: сто ліктів матерії йде на кожні. Надягаючи такі шаровари, збирають їх вони у збори коло колін, до яких потім прив'язують...

Коли вмирає в них хтось із знатних, йому викопують могилу у вигляді великого дому, кладуть його туди і разом з ним кладуть у ту саму могилу як його одяг, так і браслети золоті, які він носив; далі опускають туди безліч харчів, посудини з напоями й карбовану монету. Нарешті, кладуть у могилу живу й улюблену дружину покійника. Потім отвір могили закладають, і дружина вмирає в могилі [11].

1.2. Запитання й завдання для самодіагностики.

Тести для самоконтролю

1. Розкрийте прикметні ознаки первісного людського стада.
2. Визначте особливості господарства архантропів.
3. Розкрийте прикметні ознаки праобщини неандертальців.
4. Визначте особливості господарства неандертальців.
5. Визначте особливості суспільної організації кроманьйонців.
6. Визначте особливості господарства кроманьйонців.
7. Визначте особливості престижної економіки.
8. Визначте особливості суспільної організації трипільців.
9. Визначте особливості економічного життя трипільців.
10. Визначте особливості господарства рухливих скотарів бронзової доби.
11. Визначте особливості господарства скіфів.
12. Розкрийте структуру економіки Боспорського царства.
13. Розкрийте структуру економіки Ольвії.
14. Які ремесла були найрозвиненішими в Лісостепу в VII–IV ст. до н. е.?
15. Чому металургія та ковальство стали одним з перших професійних ремесел у слов'ян?
16. Охарактеризуйте підсічну-вогневу систему землеробства.
17. Охарактеризуйте перелогову систему землеробства.

18. Яким міг бути перший еквівалент обміну в давньослов'янському суспільстві?

19. У середині первісного людського стада існувала:

- а) патронімія;
- б) ендогамія;
- в) екзогамія;
- г) охлократія.

20. Водний транспорт з'явився в:

- а) середньому палеоліті;
- б) верхньому палеоліті;
- в) мезоліті;
- г) неоліті.

21. Зародження й поширення відтворювального господарства – це характерна риса розвитку економіки за часів:

- а) палеоліту;
- б) мезоліту;
- в) неоліту;
- г) енеоліту.

22. Поширення кочової форми скотарства – це характерна риса:

- а) мезоліту;
- б) неоліту;
- в) енеоліту;
- г) раннього залізного віку.

23. Найяскравіший репрезентант енеоліту на території України – це:

- а) білогрудівська культура;
- б) бабинська культура;
- в) черняхівська культура;
- г) трипільська культура.

24. Найяскравіший репрезентант раннього етапу бронзової доби на території України – це:

- а) комарівська культура;
- б) сосницька культура;
- в) ямна культура;
- г) сабатинівська культура.

25. Експортно-орієнтована галузь економіки Херсонеса – це:

- а) рибальство;
- б) тваринництво;

- в) металообробка;
 - г) зернове господарство.
26. Скіфи продавали грекам:
- а) коштовні фарбовані тканини;
 - б) дороге вино;
 - в) рабів;
 - г) ювелірні вироби.
27. Поляни й сіверяни сплачували данину:
- а) готам;
 - б) скіфам;
 - в) хозарам;
 - г) кіммерійцям.

2. Соціально-економічне життя на українських землях наприкінці IX – у першій половині XIV ст.

Основні питання

1. Економіка Київської Русі.
2. Суспільство Київської Русі.
3. Соціально-економічне становище українських земель під час удільної роздробленості та золотоординського панування.

Література: [2; 8; 11; 12; 17; 19; 26; 34; 45; 46; 48; 53].

Із давніх часів серед науковців точаться суперечки навколо питання, яким був соціально-економічний лад Київської Русі. Радянські історики, наприклад, академік В. Греков та його послідовники зазначали, що формування державності східних слов'ян зумовлене соціально-економічним розвитком їхнього суспільства. Інакше кажучи, Давньоруська держава виникла внаслідок феодалізації східнослов'янського суспільства та була феодальною державою.

Перші вияви феодалізму на Русі деякі вчені датують кінцем IX ст., пов'язуючи це з утворенням державності шляхом об'єднання східнослов'янських племен Півночі та Півдня. Феодальний спосіб виробництва набув розмаху на Русі протягом XI–XII ст., зі становленням приватної власності феодального класу на землю – спочатку князівської, потім боярської. Ця теорія соціально-економічного розвитку Київської Русі домінує у вітчизняній науці, поділяється й авторитетними вченими Заходу.

Проте окремі історики й досі ставлять під сумнів феодальний характер Давньоруської держави, тому що, як вони кажуть, феодалізм мав нетипові риси. Він поєднував пережитки родоплемінних стосунків та рабства, дещо примітивними були деякі способи стягання данини (полюддя). Своєю чергою, приватне феодальне землеволодіння з'явилося надто пізно – у XI ст., тому науковці уявляють Давньоруську державу й усе суспільство то як родоплемінною (І. Фроянов), то як рабовласницьку (В. Горемікіна). Однак такі думки засновані на теоретичних похибках, оскільки ніколи не було якоїсь "класичної", універсальної для всіх європейських країн моделі феодалізму. На Русі темпи феодалізації були уповільненими порівняно з європейськими країнами. Пережитки родоплемінного ладу й залишки патріархального рабства були властивими, наприклад, англійському феодалізму раннього етапу існування. Але все це не визначало сутності способу виробництва на Русі X–XIII ст. Виробничі відносини принаймні більшої частини держави були феодальними. Отже, феодальним було й суспільство.

Вочевидь, період переходу від родоплемінного ладу до феодального в Київській Русі був значно тривалішим, ніж вважалось раніше. Імовірно, феодальні відносини у східнослов'янському суспільстві не утвердилися навіть до середини XI ст. Крім того, виникнення та становлення великого землеволодіння не призвело до масового обезземелення селян. Тому Давньоруську державу можна вважати феодальною не від самого початку її виникнення, а з часів другої половини періоду князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Сільське господарство посідало головне місце в економічному житті Київської Русі. Понад 80 % населення середньовічної держави мешкало в сільській місцевості і традиційно займалося землеробством та скотарством. У різних регіонах величезної держави залежно від якості ґрунтів і кліматичних умов застосовувалися різні системи оброблення землі.

У лісовій зоні селяни віддавали перевагу підсічній системі землеробства, застосовуючи для обробки однозубу або двозубу соху (це звичайна кривуля з дерева, яка гострим кінцем порола землю). У південних регіонах продовжували використовувати перелогову систему, але варто зазначити, що поступово селяни переходять до парової системи обробки землі з двопільною, а згодом – трипільною сівозмінами.

Основні ручні та тяглові знаряддя обробки землі селян-землеробів були різноманітними. Для оранки використовували рало (тільки роз-

пушувало ґрунт). Із XI ст. набуває поширення плуг із лемешем (перевертав ґрунт, це сприяло підйому вологи з нижніх шарів у верхні, збагачувало їх повітрям, знищувало корені бур'янів, використовували для заорювання гною). Для розпушування землі застосовували також борони, традиційно виготовлені зі стовбура ялини із суччям довжиною 50–70 см, яку тягли за мотузку. Поряд із тягловими знаряддями використовували також ручні землеробські знаряддя праці: заступ (різновид лопати), мотику, серп, косу. Для обмолоту снопів використовували ціпи. Працелюбні русини вирощували жито, просо, ячмінь, пшеницю й овес, гречку, сочевицю. Середня врожайність зернових становила 8 ц зерна з одної десятини (дорівнює 1,09 га (109,25 соток)) [2]. Основними технічними культурами були конопля, льон. На городах селяни вирощували цибулю, часник, ріпу, капусту, горох, мак, у садах – яблука, вишні, виноград. Збіжжя зберігали у глибоких ямах, обмазаних глиною.

Здобутки в землеробстві в поєднанні зі значними площами пасовищ та сінокосів були підґрунтям для розвитку стійлового скотарства. Розводили коней, велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, курей, гусей, качок, голубів. Худобу випасали з весни до осені на луках, у лісах, на перелогових землях і у степах. На зиму для годівлі тварин запасали сіно, зерно тощо. Про велике поширення та значний розвиток скотарства на Русі свідчать різні редакції "Руської правди": "А за ремісника і за ремісницю, то 12 гривень, і за кормилицю, хоч би була й із холопів чи рабів... за вмисно зарізаного чужого коня або іншу худобу зловмисник сплачує 12 гривень до скарбниці, а хазяїну – 1 гривню"; "А за княжого коня, якщо він із плямою, 3 гривні, а за смердового 2 гривні, за кобилу 60 резан, а за вола – гривню, а за корову 40 резан, а за трирічного лошака – 15 кун, а за річне лоша півгривні, а за теля 5 резан, за ягня – ногата, за барана – ногата" [12].

Допоміжними галузями господарства стали промисли. Важливу роль у давньоруському господарстві відігравало мисливство. У лісах водилося багато різних звірів і диких птахів – білок, бобрів, куниць, лисиць, соболів, турів, зубрів, лосів, оленів, ведмедів, кіз, кабанів, зайців, лебедів, журавлів, качок, гусей, перепелів та ін. Найчастіше ловили звірів і птахів у сіті ("перевіси" або "перевісища"). Також ішли на звіра з рогатиною (це був короткий спис, з гострим кінцем і поперечкою, що не давала мисливцю перебити звіра наскрізь). Наприклад, поляни, сіверяни та в'ятичі часто платили данину хутром білої вивірки (білки). Полювання

на птицю було пов'язане з "ловицькою приємністю", тобто заможні люди полювали верхи з допомогою соколів та яструбів. У княжих полюваннях також використовували собак та вимуштруваних барсів. Інколи вони використовували лук та стріли. Наступний промисел називали бортництвом, тому що бортники-пасічники ховали бджіл у дуплах або у дірах (бортах), вирубаних у пнях лісових дерев. На деревах-бортах ставили спеціальні знаки. "Руська правда" суворо карала тих, хто зазіхав на чужі бортні ділянки й пасики. Згідно зі статтею 77, винищення знака власності на бортних деревах штрафували 12 гривнями. Пізніше цей промисел перетворився на бджільництво. Вулики робили з колод, які можна було переносити з місця на місце. Арабський письменник Ібн-Дусте згадує: "Слов'яни роблять з дерева скриньки, подібні до діжок, там ховають бджолу; це зветься у них улидж (улий)" [12].

Особливе місце в господарстві відігравало рибальство. Рибу ловили переважно сітками та неводами, але селяни використовували вудки й остроги. Письмові джерела XI–XIII ст. неодноразово згадують рибу як один із головних продуктів повсякденного харчування [8].

До лісохімічних промислів можна віднести вуглярство, дігтярство і смолярство та поташництво.

Отже, сільське господарство та допоміжні промисли Київської Русі забезпечували харчовими продуктами, хутром і сировиною все населення, роблячи можливим повноцінне життя селян і городян.

За часів Київської Русі інтенсивно розвивалось ремесло, що здебільшого зосереджувалося в містах і при дворах князів та бояр. На Русі налічували близько 60 різних ремісничих спеціальностей. Найбільших успіхів давньоруське ремесло досягло в металургії та обробці заліза. Залізо масово добували з болотяної руди та виплавляли у спеціальних сиродутних горнах. З металу ковалі виробляли різноманітні знаряддя праці, ремісничі приладдя, зброю, кінський упряж, предмети побуту – леміші, плуги, серпи, сокири, мечі, стріли, щити, шоломи, кольчуги, панцирі, замки, ключі та ін. Давньоруські ковалі кували, зварювали, обточували, полірували, інкрустували кольоровими металами та камінням свої вироби. На весь світ були відомими вироби киево-руських майстрів-ювелірів, такі, як, наприклад, скань – вироби із крученого срібного або золотого дроту, зернь – маленькі золоті чи срібні зерна, які накладали на малюнок і припаювали. Неперевершеними досі шедеврами ювелірної справи на Русі є дорогоцінні вироби з перегородчастими емалями (іконки, хрестики) та скромніші срібні прикраси з черню тощо.

У Давньоруській державі була широко розвинена деревообробка. Ремісники виготовляли різноманітні дерев'яні предмети посуду, які прикрашали різьбленням. Високого рівня розвитку досягла будівельна справа. Теслярі будували будинки, церкви, мости, човни, меблі. Для будівництва також виробляли цеглу (плінфу), використовували граніт, мармур, шифер. Цегляні хорони висотою у два-три поверхи будували для князів та заможних землевласників. Представники середніх прошарків населення мешкали в наземних зрубних будинках. Найпростішим житлом були напівземлянки.

Високого рівня розвитку досягло гончарство. Майстри виготовляли різноманітний глиняний посуд, прикрашений орнаментом, а також декоративні полив'яні (глазуровані) плити для полу, стін та печей.

Поширеними видами ремесла були оброблення шкіри, льону, вовни та виготовлення тканин і кравецтво. На Русі вміли виготовляти й тонкі, коштовні сукна, які прикрашали вишивкою. Із волокон коноплі ремісники робили мотузки.

У давньоруські часи багато виробів виготовляли зі скла (браслети, намисто, пляшки, кубки, віконне скло), кістки та каменю (руків'я ножів, обкладинки луків, гребінці, гудзики). Також у великих містах жили ремісники, які займалися виробництвом харчових продуктів із м'яса, риби, зерна тощо. Письмові джерела згадують кислий хліб, солодкі пироги з медом і маком, караваї, коврижки, сир, квас. У великих містах існували і хлібопекарні [8].

Ремісники задовольняли потреби феодалів у відповідних знаряддях і предметах, а також виробляли різні речі на замовлення, працювали й на ринок.

Загалом господарство Київської Русі мало натуральний характер. Однак розвиток ремесла, його прогресувальне відокремлення від землеробства, диференціація ремісничих спеціальностей сприяли розширенню обміну, торгівлі, зростанню міст.

Як відомо, ще у VI–VIII ст. у східнослов'янському суспільстві виникали протоміста – укріплені поселення, що в зародку мали ознаки майбутніх міст. Найдавнішим протомістом Південної Русі був "град Кия", що виник наприкінці V – у першій половині VI ст. Протягом наступних століть цей град переріс у велике місто, у якому в XI – першій третині XIII ст. налічували близько 50 тис. мешканців. У тогочасному Чернігові й Галичі – по 25 тис., Переяслові й Білоозері – по 10–12 тис. Ці міста

займали велику площу [12]. Літописи повідомляють, що в IX–X ст. існувало 20 міст, у XI ст. згадують вже 32 міста, у середині XIII ст. – 100.

Міста мали ремісничо-торгівельне, релігійно-культурне та адміністративне значення, а в українних місцевостях були ще й фортецями. Переважна більшість мешканців міст були ремісниками та городянами, що займалися торгівлею. Міста також були і культурним осередком. Діяли школи, книгописні майстерні, бібліотеки, іконописні майстерні, складалі літописи, створювали пам'ятки агіографії (життя святих) та художню літературу.

Внутрішню торгівлю переважно було зосереджено в містах та великих торговельних селах (погостах), де розташовано ринки ("торги" та "торговища"), які економічно пов'язували окремі райони великої держави. Такий характер господарських зв'язків був притаманним узагалі періоду феодалізму. Наприклад, у 1017 році в Києві налічували вісім торгів. Міські ринки – торги – були головною площею, де збирали віче, оголошували накази князя та продавали головним чином хліб, м'ясо, рибу, городину. А ченці Києво-Печерського монастиря продавали тут вироблені ними ковпаки, "копитця" (шкарпетки), а за вторговані гроші купували жито. Із Волині везли сіль в усі кутки Київської Русі [12].

Головними напрямками давньоруської зовнішньої торгівлі були "Грецький" шлях (до Візантії), "Шовковий", який пролягав через Наддніпрянщину та з'єднував Центральну Європу із Середньою Азією та Китаєм, а "Соляний" та "Залізний" були сполучною ланкою між Кавказом та Прикарпаттям. У X–XI ст. Київ перетворився на один із основних центрів міжнародної торгівлі на Русі. На київських землях знайдено близько 10 тис. арабських і візантійських монет, грецькі амфори, тисячі матеріальних доказів, які підтверджують участь торговців у міжнародних торговельних контактах. І такі факти непоодинокі. Наприклад, у Дорогочині над Бугом було знайдено більш ніж 10 тис. свинцевих пломб. На них є різні зображення, знаки й навіть літери кириличного алфавіту. Історики вважають, що це або позначки вартості хутряних грошей, або пломби митного контролю. Ці пломби знаходять у Києві, Рязані, Великому Новгороді та Константинополі [8].

Хутро куниць, лисиць, бобрів, білок, мед, віск, шкіряні та металеві вироби, прикраси з золота та срібла у великих кількостях вивозили на зовнішні ринки. Князі й бояри були особисто зацікавленими в підтриманні колишнього рівня виробництва меду, воску, як і у добуванні хутра.

Імпортували золоті й срібні вироби, посуд, дорогі тканини (шовк, парчу, оксамит), олію, вино, фрукти, різноманітні ремісничі вироби.

Головними платіжними засобами внутрішньої та зовнішньої торгівлі Русі IX–XI ст. були іноземні монети – арабські дирхеми (у IX ст. важили 2,9 – 3 г), візантійські міліарісії (4,54 – 5,54 г срібла). Із XI ст. переважно в Північно-Західній і Північно-Східній Русі з'являються західноєвропейські денарії (вагою приблизно 1 г срібла). Упродовж X ст. під час обігу дирхеми постійно псувалися, наприклад стиралися, чи обрізалися. Унаслідок цього їх почали приймати на вагу, виходячи із вмісту в них чистого срібла. Саме тоді з'явився запозичений від арабських купців термін "ногата", що означало добра, повновартісна монета, та вживався для позначення високопробних дирхемів.

У східних слов'ян була власна специфічна грошова одиниця – "куна". Вартість шкірки куниці становила приблизно 8 г срібла. Саме за допомогою куни (1/25 гривні) виконували перерахунок західноєвропейської системи вагових одиниць у візантійську. У Короткій редакції "Руської правди": 1 гривня дорівнювала 20 ногатам, або 25 кунам, чи 50 резанам, яка поєднала дві одиниці – "срібну" ногату (повновартісний арабський дирхем) та "хутряну" куну (виражену у сріблі вартість шкіри куниці).

Найдрібнішою грошовою одиницею, яку згадують в історичних джерелах давньоруського часу, була векша, або вивериця (можливо, це шкіра білки). Спочатку 3 векші дорівнювали 1 куні, пізніше вже 4 – 6 векш.

Із лічбою грошей у векшах тісно пов'язане виникнення ще однієї грошово-лічильної одиниці – резани (це фрагменти обрізаних довкола дирхемів). Найпоширеніші з них важили приблизно 1, 1,35 та 1,7 грамів. За часів "Руської правди" вага "резани" становила 1 г та співпадала з вагою західноєвропейської денарії.

Зі зростанням обсягу торгівлі з'являється нова грошово-вагова та грошово-лічильна одиниця Київської Русі – гривня. Термін "гривна" походить від назви прикраси зі золота чи срібла у вигляді обруча, яку носили на шиї (загривку) і яка була ознакою соціального статусу її власника. За іншою версією, спочатку гривною називали голову худоби (гриву), що була еквівалентом вартості. Уперше давньоруську гривну згадують у договорі Русі з Візантією IX ст. [19]. У Київській Русі гривні – це злитки срібла певної ваги та форми, наприклад, київська гривня мала ромбоподібну форму та важила від 140 до 170 г срібла [53].

Першою спробою запровадження власної валюти стало карбування під керівництвом князя Володимира Великого київських златників та срібляників. Златник Володимира мав вагу 4,4 г, що відповідало вазі візантійської міліарісії. Срібляник важив від 1,73 до 4,68 г. Історикам відомо тільки 11 примірників златників та 340 – срібляників Володимира Великого [8]. На лицьовому боці (аверсі) цих монет зазвичай карбували зображення самого князя, на зворотному (реверсі) – княжий родовий знак (тризуб). Мета випуску златників і срібляників була суто пропагандисткою та політичною, передусім – проголосити на весь світ суверенність Давньоруської держави. Окрім Володимира Святославовича, княжу монету карбували також його син Ярослав Мудрий (1019–1054) та двоюрідний брат Ярослава – Святослав Турівський. Так, срібняк Ярослава мав на аверсі зображення святого покровителя князя – Юрія Звитяжця, а на реверсі – знову-таки княжий знак (тризуб). Срібні монети було випущено Ярославом Мудрим під час його князювання в Новгороді (до 1014 року). Достеменно відомо, що, прийнявши великокняжий престол у Києві, Ярослав Мудрий не продовжив монетного карбування.

Відсутність міцної сировинної бази, недоліки в технічній організації карбування, а також повне незнання законів товарно-грошового обігу призвели до зниження якості руських монет X–XI ст. та зникнення їх з обігу.

Протягом IX–X ст. великі київські князі об'єднали під своєю владою величезну територію та втримували її у своєму підпорядкуванні за допомогою військової сили, прагнучи водночас організувати господарське управління на цих землях. Сучасні історики вважають, що у цей період Київська Русь мала дружинну форму державного управління, коли військова знать (князь та дружина) щорічно об'їжджали підвладні їй території.

У той час земля була у власності общини (громади) – верві (термін походить від особливої мотузки – "вірьовки", яку використовували під час планування жител на родовому поселенні та для вимірювання розмірів земельних ділянок). Вона поділялась на індивідуальні ділянки общинників і на спільні володіння, якими були луки, пасовиська, борті, рибні угіддя тощо.

Першим засобом господарського освоєння земель були поїздки княжих і боярських дружинників у підвладні землі для стягування данини. Полюддя (від "ходіння по людях") годувало государя і княжу дружину протягом половини року, накопичувало запаси продовольства на другу

його половину. Князі і дружинники збирали його на власний розсуд, не гамуючи власних апетитів, що часто призводило до протестів селян. Саме під час другого стягування полюддя у древлян було вбито київського князя Ігора. Основне податкове навантаження в Київській Русі покладалось на сільських общинників – смердів, які тривалий час були юридично вільними, залежними лише від держави, якій вони сплачували податки й відбували різні повинності. Вони також відбували військову повинність – були учасниками народного ополчення.

Полюддя було насильницькою та по своїй суті ненормованою формою збирання данини. Щоб зробити безпечним стягування данини, княгиня Ольга встановила свої становища, опорні пункти під час збирання полюддя. Разом з даниною східні слов'яни приносили так звані "дари" і "поклони", які були винагородою князю за захист та підтримку миру [48]. Ці повинності мали натуральну форму та повністю відповідали початковій організації системи оподаткування.

За часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого (кінець X – середина XI ст.) Давньоруська держава набула ознак єдиновладної, одноосібної монархії. Володимир Святославович провів адміністративну реформу, яка замінила родоплемінний поділ держави на територіальний. Тому в X ст. відбувся переворот у поземельних відносинах – зароджувалося великокнязівське землеволодіння, що дістало назву князівського домена. Князівський домен був найважливішим джерелом прибутків, які забезпечували існування великого князя та його численних слуг, утримання надійного апарату управління та збройних сил.

У наступному столітті почало з'являтися особисте князівське землеволодіння, що мало умовний характер. Великий київський князь надавав іншим князям волості у тимчасове володіння, бо вся земля належала "княжому столу". Це створювало передумови для перетворення волості на феодал. Наприкінці XI – у XII ст. набуває поширення практика роздавання земель боярам та дружинникам у спадкове володіння (вотчину (від слова "отець", "вітець")) у нагороду за службу князю. За підрахунками фахівців, вотчинних володінь усіх рангів у Київській Русі було понад 3 тисячі. Спочатку це сприяло зміцненню центральної влади, адже майже кожен з нових землевласників, утверджуючись у власній вотчині, як правило, спирався на авторитет великого князя. Церковні землеволодіння за своїми розмірами не поступалися боярським вотчинам. Церква і монастирі, подібно до феодалів, захоплювали общинні землі.

У другій половині X ст. полюддя перетворювалося на особливий податок для київського князя. На користь держави збирали податок з окремого господарства – "димув" (двір), пізніше з'явився поземельний податок – від плуга чи рала. Податки виплачували як у натуральній формі, так і в грошовій. До повинностей також належали "повоз" – надання коней і транспорту (човнів) для потреб князя чи його адміністрації – і будівництво міст та зведення укріплень. Упроваджували відробітки залежних селян на користь власників феодів.

Після смерті Ярослава Мудрого починає утворюватися удільна система володіння руськими землями, коли три брати керували спільно (тріумвірат). Нова форма правління засвідчила послаблення центральної київської влади й посилення політичних центрів на місцях. Це призводить до появи трьох князівств – Київського, Чернігівського та Переяславського. З ослабленням князівської влади, посиленням відцентрових тенденцій у державі дедалі більшого поширення набуває вотчина – спадкове володіння, що могли вільно відчужувати (продавати, передавати у спадок, дарувати). Формується боярське, церковне землеволодіння. У період панування вотчинного господарства помітного значення набуває помісне або умовне землеволодіння. Князі, бояри, монастирі все частіше запрошували до себе на військову службу різноманітний люд: молодших князівських і боярських дітей та феодалів, що розорилися. За відбування служби землевласники наділяли їх ділянками землі – "помістями" – в умовне володіння, тобто на період відбування служби. Із такої категорії людей формувалася певний прошарок "служилих людей", які стосовно селян набували таких самих прав, як і феодали. Зазвичай феодали відправляли служилих людей у свої віддалені землі управителями, організаторами виробництва. Пізніше феодали стали надавати служилим людям, як у винагороду, право збирати із селян податок ("корми"), що приводило до посилення економічної залежності населення. Служили люди становили так звані "двір" князів і бояр, тому пізніше їх стали називати "дворянами".

Отже, за доби Київської Русі провідною галуззю економіки було сільське господарство, розвиток якого спирався як на традиції, так і на енергійний пошук нових технологій оброблення землі, вдосконалення знарядь праці. Разом із сільським господарством стрімко розвивалися ремесло та торгівля.

Давньоруське суспільство було динамічною і здатною до еволюції спільнотою. Воно складалося та розвивалось протягом усього існування Київської Русі. Чи не першим письмовим джерелом був торговельний договір 911 року, де згадують великого князя Руського Олега, "светлые и великие князья, иже суть под рукою его", та великих бояр. У "Повісті временних літ" розповідають про "всякое княжье" і "все люди Рускыя земли" [8]. Тому науковці вважають, що панівна верства східнослов'янського суспільства дохристиянської доби складалася з великого князя та великих удільних князів та бояр. У період утворення Київської держави земськими боярами називали нащадків родоплемінної знаті, що становили верхівку тогочасного суспільства.

До верхівки вільних людей можна також віднести дружинників та "старців". Дружина допомагала великому князю управляти землями, збирати данину, захищати населення країни від ворогів. Дружинники не лише воювали за свого князя, а брали участь у придушенні народних виступів, були охороною свого государя. Молоді дружинники були воїнами, старші "княжі мужі" – радниками та управителями. Головною ознакою дружини була добровільність; кожен із "княжих мужів" міг "без зради" залишити князя й перейти на службу до іншого, але такі випадки були надзвичайно рідкісними [12]. Поступово старші дружинники перетворювалися на бояр.

У X–XIII ст. із поглибленням процесів феодалізації на Русі ускладнювалася ієрархічна структура панівного класу, основними категоріями якого були князі та бояри. Боярство було соціально неоднорідним, оскільки це залежало від роду діяльності. Із великих бояр виходили дворські (керівники княжого двору), тисяцькі (військові урядовці), печатники. Малі бояри стояли на нижчих сходинках княжого апарату. Вони були соцькими, десяцькими, дворецькими, тіунами, огнищанами. Достеменно відомо, що в XI ст. знатні бояри мали власні дружини. Наприклад, багато вказівок є про дружини та укріплені замки галицьких бояр. Узагалі верства бояр не була ізольованою. До неї завжди міг пройти смерд за якісь заслуги, діти й онуки "поповичів" та чужинці – варяги, половці, торки та ін. [12]. Більшість боярства проживають у містах. У Києві та взагалі в Київській Русі боярська верства не відокремилася від торгового люду, оскільки специфічні умови торгівлі в X–XIII ст. вимагали, щоб торговець був завжди готовий збройно охороняти свій товар від нападів кочових племен. Бояри мали привілеї та були звільнені від сплати податків. Згідно

з "Руською правдою" життя бояр охороняли подвійними штрафами. "Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень за вбитого княжого мужа чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи купець, чи боярський тіун, – то 40 гривень сплатити за нього. А за сільського старосту княжого – 12 гривень. А за смерда й холопа – 5 гривень. А за княжого коня – 3 гривні, а за смердового – 2 гривні" [12].

Із прийняттям християнства започатковують процес формування нової верстви суспільства – духовенства. Спочатку його більшість становили вихідці з Балканських країн. За доби Ярослава Мудрого значно зростає чисельність священників з місцевого населення. З утворенням монастирів на Русі з'являються монахи. Поступово сформувалося вище духовенство з київського митрополиту, єпископів (управителів церковних округів) та настоятелів великих монастирів.

Окрім боярства, міський люд складався із "черні" або просто "люду". Це переважно були ремісники, торгові люди, слуги. Юридично всі вони були вільними, рівноправними з боярами, але фактично залежали від цих патриціїв. Існувало три категорії ремісників: сільські, вотчинні та міські. На ранньофеодальному етапі переважають перша та друга категорії; за часів роздрібненості дедалі більшу роль відіграє третя. Сільські ремісники здебільшого виготовляли сільськогосподарський реманент та предмети побуту для селян. Міське ремесло суттєво відрізняється від сільського своєю складністю, різноманітністю та якістю. Зазвичай ремісники однієї спеціальності селилися разом, утворюючи у великих містах осібні квартали (у містах залишилися вулиці – Гончарна, Кожем'яків...). Вотчинні майстри спеціалізувалися на виготовленні продукції на замовлення. Вони виготовляли унікальні речі.

Основну масу населення становили селяни – смерди (у перекладі – люди). Вони мали власне господарство, поле, двір і худобу. Смерди платили певні податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кіньми. "Руська правда" охороняла особу та господарство смерда, як вільного, але кара за злочин проти смерда була меншою, ніж за злочин проти боярина чи "княжа мужа". Поступово формування боярського землеволодіння в Київській Русі призводить до зменшення чисельності незалежних смердів та збільшення залежного селянства. У період феодальної роздробленості основна маса селян-смердів із вільних землеробів-общинників перетворилася на оброблювачів земель. Таким чином, смерди

втрачали господарську самостійність та особисту свободу. За умов низького рівня техніки землеробства землевласники були позбавлені можливості організувати власні господарства, тому основу вотчини становили селянські господарства, які сплачували феодалам натуральну ренту – оброк. Натуральна рента гарантувала певну господарську самостійність давньоруського селянина. Він був зацікавленим у результатах своєї праці, а це підвищувало її продуктивність, забезпечувало в кінцевому підсумку подальший економічний розвиток Давньої Русі.

До феодально-залежного селянства можна віднести холопів, челядь, закупів і рядовичів. Челяддю називали невільних людей, що втратили своє господарство. Челядь використовували здебільшого в хатньому господарстві. Часто ці феодально-залежні люди були охороною бояр. Якщо представнику челяді давали землю, то він міг стати смердом.

Холопами називали переважно людей рабського стану, які працювали в сільському господарстві та ремісничому виробництві. Холопа було позбавлено всіх прав, і його закон зрівнював з худобою. Потрапити до цієї категорії залежного селянства можна було внаслідок полону, народження від холопів, шлюбу з холопкою або продажу при свідках та втечі від господаря. Закон визначав умови, за яких холоп міг отримати свободу. Наприклад, якщо він зможе викупитися на волю або його власник звільнить його. У період феодальної роздрібненості феодали почали наділяти їх землею та примушували її обробляти.

Закупи – це категорія залежного селянства, що з різних причин втрачала власне господарство і змушена була йти в кабалу до феодала за "купу", що означало грошову позичку. Становище закупа було дуже складним, він відповідав за реманент, за будь-які втрати в господарстві. Окрім того, господар мав право карати його.

Рядовичами називають селян, що уклали з феодалом "ряд", тобто договір, на підставі якого визнавали свою залежність від нього та змушені були працювати за частку виробленої продукції.

Ізгоями (від давньослов'янського "гоїти" – жити) вважали людей, які з огляду на різні причини втратили зв'язок зі своєю соціальною групою, але не вступили до іншої. У Церковному уставі великого князя Володимира перелічено збанкрутілих купців, синів священників, що не навчилися грамоти, князів, які осиротіли. Та найчисленнішу групу серед ізгоїв становили холопи, яких викупили з рабства, але які не мали засобів до існування. Усі ці люди переходили під захист Церкви.

Загалом суспільство переживало традиційні перетворення виробничих відносин, хоча разом із тим паростки феодалізму розвивалися поступово та нерівномірно. Що ж до розшарування суспільства у процесі переходу до феодалізму, то воно розгорталося неоднозначно: одні ставали багатшими, а інші – бідними, одні залишалися вільними общинниками, а інші потрапляли в залежність. Основним критерієм такого розшарування була власність, особливо – земельна власність.

Отже, незважаючи на несприятливі умови – часті князівські усобиці, напади половців, татарську навалу, традиції Київської Русі виявилися настільки живучими й міцними, що дійшли до наших днів.

Роздрібненість – закономірний результат розвитку країни, запобігти якому не було до снаги жодному з її володарів. Історики пов'язують це з тим, що розвиток середньовічних суспільних відносин неминуче зумовлював постійне зростання економічної, політичної й військової могутності удільних князівств, формування в них політичної еліти, яка прагнула незалежності від князівського Києва. Розвиток феодального землеволодіння зробив боярство величезною політичною силою, яка була зацікавленою насамперед у процвітанні власної землі та зовсім байдужою до держави загалом. Русь роздирали князівські чвари, великі та малі війни між феодалами. Тому після смерті сина Володимира Мономаха Київська держава розкололася на окремі самостійні князівства, серед яких найбільшими та найсильнішими були Київська, Чернігівська, Волинська, Галицька, Полоцька, Новгородська та інші землі. Так, якщо в XII ст. утворилося 15 князівств, то їхня кількість на початку XIII ст. сягала вже 50. Роздрібненість послабила державу політично, але сприяла розвитку економіки та значному зростанню чисельності населення [2].

На той час відбувався частковий занепад Києва як політичного, суспільного, економічного та культурного центру Київської Русі, тому стрімко розвивались осередки інших земель: Чернігів, Галич, Волинь, Полоцьк. За літописними свідченнями, на початку XI ст. на Русі було близько 30 великих міських центрів, а в першій половині XII ст. їхня кількість зростає до 42, у середині XIII ст. – до 62, а в XIV ст. – до 300 [8].

Відсутність чіткого та незмінного механізму спадкоємності князівської влади тільки поглиблювала роздрібненість. Спочатку на Русі домінував "горизонтальний" принцип спадкоємності князівської влади (від старшого брата до молодшого, а після смерті представників старшого покоління – від сина старшого брата до наступного за віком). Помітне

збільшення чисельності нащадків Володимира Святославича і Ярослава Мудрого та діяльність князів-ізгоїв, що призводила до постійного протистояння між Рюриковичами, також сприяли феодалній роздрібненості.

Однак, посилення відцентрових тенденцій, утрата державної єдності, князівські міжусобиці, послаблення держави, зниження обороноздатності, посилення тиску на Русь сусідніх держав знищили могутню державу.

З-поміж земель Південної Русі-України найважливішим було Київське князівство. Князівство поділялося на 8 уділів. Головне місто – Київ, населення якого тоді становило близько 50 тис. жителів. Київські ремісники, як і раніше, славилися своєю майстерністю в обробленні різних металів, вишуканістю створених ними ювелірних, гончарних і скляних виробів. Тутешні майстри першими починали застосовувати різноманітні технологічні новинки, які потім поширювалися на інші землі. Але в літописах згадують ще 79 міст, які були центрами ремесла і торгівлі. Через Київське князівство пролягали три з чотирьох торговельних шляхів – Грецький, Соляний та Залізний.

Упродовж XII – першої половини XIII ст. до Київських земель ставилися як до власності великокнязівського київського престолу та навіть як до спільної спадщини давньоруського князівського роду Рюриковичів. За Київ вели боротьбу багато князів, унаслідок чого він зазнавав руйнувань. Лише за одне століття із 1154 до 1240 року в Києві змінилося 47 князів, 35 із яких перебували при владі менш ніж рік. У такій княжій колотнечі фактичними господарями Києва стали бояри. Вони виганяли або труїли небажаних князів, запрошували на престол того князя, який їм подобався. Так, наприклад, сталося з володимиро-суздальським князем Юрієм Долгоруким, якого в 1157 році під час застілля було отруєно, а його дружинників побито й пограбовано. Проте перед монголо-татарською навалою у 1240 році Київ настільки занепав як політично, так і економічно, що він не мав навіть своїх князів. Києвом правив воєвода галицького князя Данила Галицького – Дмитро.

Переяславське князівство займало територію на лівому березі Дніпра по ріках Трубіж, Супій, Сула, Псьол і на схід до Ворскли і верхів'я Дінця. На території князівства розташовувалося 25 міст та головним містом був Переяслав. У Переяславському князівстві селяни переважно займалися землеробством, а в північно-східних регіонах розвивалися тваринництво та промисли. Важливу роль в економічному житті князівства відіграло ремесло і торгівля.

Політичне життя Переяславського князівства тісно пов'язане з Києвом. Міських князів вважали найближчими претендентами на київський престол. Тому правителів тут змінювали часто, а Переяславська земля стала місцем постійної міжусобної боротьби руських князів, передусім нащадків Володимира Мономаха [26].

Формування Чернігово-Сіверського князівства завершилося в XI ст., коли Ярослав Мудрий посадив там намісником свого сина Святослава. Князівство поділяли на 16 уділів. Загалом у князівстві налічували більш ніж 46 міст. Більша частина князівства була вкрита лісами, тому населення надавало перевагу тваринництву та промислам. Найбільш розвиненими були землі навколо Чернігова. У місті виготовляли зброю, ювелірні вироби, знаряддя праці, вироби з дерева. Будівлі оздоблювали різнокольоровими полив'яними плитками (покриття особливим склоподібним сплавом) та різьбленням по каменю, що свідчить про високий рівень цих галузей ремесла. У період свого розквіту в середині XII ст. князівство справляло значний вплив на сусідні землі та навіть претендувало на роль об'єднувача земель руських. Проте протягом XII – першої половини XIII ст. князівство не знало спокою. Часті зміни князів, облоги, пожежі стали звичними для Чернігова. Але всупереч цьому саме в той час місто швидко зростало та багатіло.

Спільні риси політичного й соціально-економічного розвитку князівств:

- розвиток, хоча й різними темпами, сільського господарства, промислів ремесел та торгівлі;

- швидке зростання кількості міст, значна частина яких перетворювалася на місцеві центри економічного життя;

 - зміцнення приватного землеволодіння бояр;

 - зростання залежності селянства;

 - розвиток васальних відносин;

 - прагнення (за винятком Переяславського князівства) до незалежності від Києва;

 - роздрібнення князівств на уділи й міжусобна боротьба.

Відмінності:

- темпи економічного розвитку (найвищими вони були в Галицькому та Волинському князівствах);

- перетворення боярства Галицької землі на впливову політичну силу, чого не було в інших князівствах;

відсутність у знаті Переяславського князівства прагнення до політичної самостійності;

наявність у політичному розвитку Волинського та Галицького князівств тенденції до подолання удільності та їх об'єднання.

Наприкінці XII ст. в Центральній Азії утворилася Монгольська держава. У боротьбі за владу в 1206 році переміг хан Темучин (Чингіз-хан), який почав завойовницькі походи. Вона від самого початку мала на меті завоювання сусідніх земель і створення неосяжної світової імперії. У 1237 році незліченні орди загарбників під проводом Чингізханового онука Батия пішли на Русь.

На Русі встановилося тяжке, принизливе монголо-татарське іго, яке висушувало саму душу народу. Завоювання давньоруських земель ордами Батия уможливила величезна чисельна перевага загарбників над руськими дружинами і ополченням та розрізнені дії князів.

Ординське іго законсервувало феодальну роздрібненість та перешкоджало централізації земель і відродженню державності. Проте важливіші наслідки мала втрата незалежності через завоювання й перехід у повне розпорядження переможних монголів, що означало для всієї киево-руської території знищення старих державних кордонів і зміну власника. І новий власник продемонстрував свої наміри запровадити новий порядок негайно після завоювання.

Руські князівства потрапили в залежність від Золотої Орди, хоча й не входили до її складу. У такий спосіб на руських землях було встановлено іноземне ярмо на тривалих 238 років. Воно виявилось насамперед у трьох сферах: по-перше, в економічній. Монгольська податкова система мала три категорії податків.

Перша категорія податків складалася з традиційних обов'язків підданців своєму правителю у степовому суспільстві. Це – данина (давньоруською мовою "вихід") та послуги, що стягували за домовленістю регулярно або епізодично. Зазвичай її виплачували готівкою чи коштовними товарами. До цієї категорії належали також найрізноманітніші нерегулярні зобов'язання, як-от повозне, покорм, ловче (обов'язок брати участь у ловах) та чимало інших.

До другої категорії належали податки у сфері торгівлі. Наприклад, ввізне та вивізне мито на товари. Цей податок фігурував також під назвою костки (від слова "гость" – купець); мито, що стягали за провезення товарів територією митної зони. В Україні воно мало назву також кара-

ванна; ринковий збір, або стягнення з продажу. Його стягували залежно від кількості товару, а отже, він потребував зважування.

Податки від торгівлі збирали тільки готівкою й тому вони були бажаним об'єктом державних надходжень. Тож щорічні надходження від торговельних податків фіксували.

Третя категорія містила традиційні податкові зобов'язання осілих держав (давньоруською їх називали "пошлина"): поземельні податки (амбарний податок, гуменне), різного роду оплати, відробітки, зокрема на будівництві фортець чи доріг, утримання проїжджих офіційних осіб і війська тощо. Ось для організації цього типу податків й потрібні були податкові переписи населення. Очевидно, як податкову одиницю монголи обрали окрему родину, але визначали її в економічних величинах – як плуг/соху чи "дим". Пізніше ці податкові одиниці становили основу податкової організації Великого князівства Литовського та Московської держави [45].

По-друге, у політичній сфері руські землі потрапили у васальну залежність від золотоординських ханів. Князі мусили їхати до хана на поклон і отримувати від нього ярлики (грамоти) на князювання.

По-третє, у військовій сфері – це обов'язок слов'янських князівств делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах. Також збирали фіксовані податки на користь службових осіб, зокрема військових, чи старост (отаманів).

Наслідком завойовницьких походів монголів для слов'янських земель була, по-перше, зміна політичного статусу завойованих земель, так зване державне рабство. Південно-Західна Русь повністю була підкорена, хоча зберігалася державна організація Київської Русі, співпраця з киево-руською верхівкою. На початку XIV ст. фактично було ліквідовано інститут баскаків. Північно-Східна Русь була пограбована та розорена.

По-друге, напади монгольських військ призвели до руйнації міст і занепаду ремесла та торгівлі.

За підрахунками археологів, із 74 руських міст XII–XIII ст., відомих з розкопок, 49 було розорено полчищами Батия. До того ж 14 так і не піднялися із руїн, а ще 15 міст із часом перетворилися на села. У перші 50 років панування завойовників на Русі не було побудовано жодного міста, а домонгольського рівня кам'яного будівництва було досягнуто лише через 100 років після навали Батия. Хоча деякі історики стверджують, що монголи не знищували все навколо, оскільки ці території дуже швидко могли опинитися в тилу [12].

По-третє, це загибель або рабство значної частини ремісників, що призвели до втрати спадкоємності в ремісництві, зникнення цілих його галузей (виробництва емалі, зерні, черні, різьби по каменю та ін.). Це спричинило занепад торгівлі, але вчені стверджують, що така ситуація була притаманна тільки початку монгольського завоювання. Зі встановленням монголами контролю над частиною Шовкового шляху торгівлю відновили, особливо, невільниками.

По-четверте, фізичне знищення значної частини феодалної еліти, рабство та втечі призвели до тотального обезлюднення цієї території.

Скориставшись своєю віддаленістю від Орди та іншими сприятливими чинниками, вагомо заявляє про себе Галицько-Волинське князівство (наприкінці XII – у першій половині XIV ст.).

На середину XI ст. землі Галичини та Волині остаточно закріпилися у складі Київської Русі. Наприкінці XI ст. Волинь перетворилася на великокнязівський домен, яким управляли київські государі, їхні діти та близькі родичі, а в Галичині княжили нащадки онука Ярослава Мудрого Ростислава.

У 1199 році внаслідок об'єднання князем Романом Мстиславовичем Волинського та Галицького князівств утворилося Галицько-Волинське князівство. Це був початок створення нової ранньофеодальної держави на теренах України.

Воно було розташоване на окраїнних південно-західних землях і вирізнялося сприятливими природно-кліматичними умовами, багатими родовищами солі, багатолюдністю, перетиналося важливими торговельними шляхами загальноєвропейського значення, межувало з Угорщиною й Польщею, із якими були досить тісні економічні, ідеологічні та дипломатичні зв'язки.

Як і в інших князівствах Русі, суспільство Галицько-Волинського князівства було соціально неоднорідним. Привілейовану частину суспільства становили князі, бояри, духовенство. Саме вони контролювали і землі, і залежне населення.

На чолі Галицько-Волинської держави, відповідно, стояв князь, якому належала найвища влада. Князя вважали сакральною особою, володарем всієї землі і міст. Він мав право ухвалювати законодавчі акти, здійснювати поточне управління, володів судовими повноваженнями, правом збирання податків, карбування монет, розпоряджався казною, визначав митні збори. Тільки князеві належало право очолювати військо,

керувати зовнішньополітичними відносинами з іншими державами. Він мав право надавати підлеглим угіддя за службу або позбавляти їх земель та привілеїв за непослух.

Князь мав вплив і на церковні справи: з його згоди призначали єпископів, висвячували київського митрополита.

У державних справах князь покладався на бояр та місцеву знать.

Великі (старші) бояри становили "старшу" дружину князя, яка виконувала функцію княжої ради. Ця управлінська верхівка володіла давнішими родинними землями та жалуваними від князя новими уділами та містами. Їхні сини "отроки", або молодші бояри, становили "молодшу дружину" князя й були основною масою цього збройного загону. Окрім того, отроки виконували княжі доручення, збирали данину, охороняли княжих мужів у поїздках країною.

Великі бояри обіймали посади головних чинів княжого двору та війська (дворського, тисяцького, печатника (канцлера), воєвод).

Але боярство, особливо галицьке, згуртоване й сильне, стояло на перешкоді зосередження всієї повноти влади у руках галицько-волинських князів. Князь змушений був допускати їх до управління державою. Галицьке боярство становило історичний феномен, якого не знали інші князівства та землі Південної Русі. Політична могутність галицького боярства базувалась на його багатстві, насамперед на земельних володіннях та добуванні солі.

Великі галицькі бояри почувалися й поводитися, мов справжні господарі своєї землі. Вони жили в розкошах, носили дорогий іноземний одяг, золоті ланцюги й персні, мали коштовну зброю, їздили на чудових, привезених з Угорщини та навіть з арабських країн конях, будували для себе палаци і справжні замки.

Після загибелі Романа Мстиславича в Галичині (1205 рік) до влади прийшли боярські олігархи. Галицькі бояри вважали себе навіть вищими від князів. Як приклад, можна згадати, що через заколот, який був спричинений ними ж самими у 1213 році, в Галичі вокняжився боярин Володислав Кормильчич. Уперше на Русі боярин став князем, і це збурило суспільну думку в країні та за її межами. Це було нечуваним і цинічним порушенням феодальних законів і суспільної ієрархії. Адже на Русі за феодальним правом князем міг бути лише член династії Рюриковичів.

Князю Данилові Романовичу довелось, починаючи з 1219 року, долати боярську опозицію, яка шкодила єдності й економічному розвитку князівства.

У своїй боротьбі він спирався на людність країни (городян, міщан і дрібне боярство), що потерпали від свавілля великих бояр.

Пізніше доба удільної роздрібненості породила явище, раніше невідоме на Русі: інститут служилих князів. До цієї категорії населення входили безземельні або малоземельні члени родини Рюриковичів, або й такі серед них, хто втратив свою землю. Свого поширення інститут служилих князів набув у Галицько-Волинській Русі часів Данила Галицького – у 40–50-х роках XIII ст. Служилі Рюриковичі отримували від нього та його брата Василька, а потім і від їхніх синів, невеликі наділи і гроші [8].

Керівництво духовенства було представлено шістьма єпископіями у Володимирі, Перемишлі, Галичі, Угровську (пізніше Холмі), Луцьку і Турівську. Ці єпископи володіли великими угіддями поблизу цих міст. Окрім них, була низка монастирів, що контролювали значні землі та населення, яке проживало на них. Після утворення в 1303 році Галицької митрополії, залежної від Константинопольського патріархату, головою церкви у галицько-волинських землях був Галицький митрополит.

Окремо від князів, бояр та духовенства існувала група міських адміністраторів – "ліпших мужів". Вони контролювали життя міста, виконуючи накази князів, бояр чи священнослужителів, яким це місто належало. Із них поступово сформувався міський патриціат.

Найчисельнішу групу населення у князівстві складали "прості" селяни-смерди (землероби та скотарі). Більшість із них були вільними селянами, які жили общинами і сплачували владі натуральну данину. Інколи через надмірні побори, смерди полишали свої домівки, переселяючись на фактично безконтрольні землі Поділля і Придунав'я.

Основна маса міського населення була представлена "чорними", "меншими" людьми. Ними були дрібні торговці та ремісники, чисельні підмайстри, "убогі" люди, які не мали визначених занять. До складу міського населення входила й челядь (обслуга боярських дворів).

Форми експлуатації нижчих верств міського населення ставали все різноманітнішими. Вводили нові податки, встановлювали нові багаточисельні повинності, посилювали гноблення з боку лихварів.

Економіка князівства була переважно натуральною. У її основі лежало сільське господарство. Основою ведення сільського господарства

в Галицько-Волинській Русі була земля. Як і в інших частинах держави, земля спершу була у власності сільської громади. Її поділяли на індивідуальні ділянки общинників і на спільні володіння, якими були луки, пасовиська, борті, рибні угіддя тощо. Пізніше, у XII–XIII ст., земля перебувала переважно у володінні князів та бояр і становила основне багатство суспільства та засіб виробництва.

Більш прогресивні способи обробітку землі, застосування парового трипілля, підвищення врожайності зернових та інших культур дало змогу з часом продукувати хліб для внутрішньої торгівлі й на вивіз до сусідів. Із плином часу жито стає основною зерною високопродуктивною культурою, відтіснивши на другий план ячмінь, овес і просо.

Селяни та міщани мали підсобні господарства, у яких переважали городництво і садівництво. Вирощували різноманітні овочеві культури: капусту, ріпу, огірки, гарбузи. Археологи знаходять сліди садівництва. У садах росли яблуні, груші, сливи, вишні, різноманітні ягоди.

У садах князів і бояр висаджувались найкращі сорти плодкових дерев і кущів, а численні монастирі були осередками агрономічних знань і вирощування саджанців.

Іншим видом сільського господарства було тваринництво. Розведення великої рогатої худоби забезпечувало селян молочними продуктами, необхідними для харчування, особливо в зимовий час. М'ясо приносило свинарство і вівчарство, останнє давало ще й вовну, таку потрібну для виготовлення теплого одягу.

У низці районів Галичини і Волині набуло поширення конярство. Там паслись величезні стада коней, призначених для господарських цілей, транспортних і військових потреб. Поступово збільшилося використання цієї тягової сили в торгівлі й військовій справі.

Одним із провідних промислів князівства було солеварництво. Галицько-Волинське князівство разом із південними територіями було єдиним регіоном, який постачав сіль до Русі й у країни Західної Європи.

Значне місце в господарстві посідали промисли, пов'язані з видобутком хутра соболів, куниць, лисиць, песців, вовків та ін. Полювання на кабанів, оленів, кіз додавало м'яса до того, що вирощували в селянських і панських господарствах. Видобували також хутро зубрів і турів, полювання на яких було справою небезпечною. Із писемних джерел XII–XIII ст. відомо, що мисливці використовували капкани, ловчі ями, сітки та інше знаряддя.

Багатство Волинської та Галицької земель на великі й малі річки, озера та ставки сприяло рибальству і вживанню риби в їжу різними верствами населення. Різноманітний і доброякісний інвентар забезпечував риболовлю протягом усього року. Археологам відомий різноманітний набір рибальських засобів волинян і галичан: гарпуни, остроги, блешні, різноманітні гачки і грузила. У XII – на початку XIII ст. рибальство переростає у спеціалізовану галузь господарства, були навіть особливі поселення рибалок на Західному й Південному Бузі, Дністрі й у гирлах Дунаю.

Помітного значення в господарстві Галицької та Волинської земель набули бортництво та бджільництво. Із початком XI ст. поряд із бортництвом, коли мед добували з природних вуликів у дуплах дерев, ведуть культурне бджільництво у вуликах.

Ремесла у князівстві були дуже розвинутими. Виплавляли метал, насамперед залізо, що виробляли з болотних руд, особливо в багатих на нього поліських областях, зокрема в Галичині й на Волині.

Слово "кузнец" на Русі означало ще й ремісника, який працював із кольоровими й дорогоцінними металами. Вони володіли всіма засобами оброблення металів, що були притаманні середньовіччю: литвом, волочінням дроту, зерню, сканню та філігранню. Особливо високою технічною та художньою досконалістю позначено вироби з давньоруською перегородчастою емаллю, одним з осередків виготовлення яких був Галич.

У XII – першій половині XIII ст. найвищої майстерності досягло мистецтво черні. У скарбах і культурних шарах міст знаходять виготовлені в цій техніці срібні колти, медальйони, хрестики, персні та браслети-наручі.

Близьким до мистецтва з використанням емалі було виготовлення скляних речей і віконного скла. Склоробні майстерні виготовляли мозаїчну масу (смальту), скляні браслети, посуд, персні, намистини та ін. Історики вважають, що мистецтвом скловаріння галицько-волинські майстри оволоділи наприкінці X – у першій половині XI ст.

Та найбільш масову продукцію виготовляли і постачали на ринок гончари. Згідно зі знахідками археологів, асортимент гончарного виробництва був дуже широким на всіх південноруських землях. То були горщики різних типів, глечики, корчаги, амфори, голосники, свічники, світильники, керамічні плитки. Уже на початку XI ст. розпочали виробництво полив'яної кераміки: столового посуду, кахлів та декоративних плиток.

Оскільки Галицько-Волинське князівство перебувало в лісовій і лісостеповій зоні, що була густо вкрита лісом, особливого розвитку набуло оброблення деревини й будівництво. Виробники цегли та вапна, оброблювачі каменю та будівники об'єднувались в артілі. Артїлі навіть супроводжували свого князя, коли він перебирався з одного столу до іншого.

Історики досі сперечаються щодо організаційних форм вільних ремісників. Історики припускають існування консолідаційних процесів і явищ у давньоруському ремісничому виробництві, але не впевнені, що вони відбивали наявність цехової організації ремесла.

За соціальним типом ремесло в Галицько-Волинському князівстві було помісно-вотчинним і вільним, посадським.

Помісно-вотчинне ремесло існувало у феодальних, княжих і боярських дворах. Воно обслуговувало господарів і виготовляло обмежену кількість речей для вузького кола замовників. Лише у другій половині XII–XIII ст. воно вийшло на ринок.

Набагато більшим за масштабами виробництва і збуту було вільне ремесло, зосереджене на посадах міст. Насиченість культурного шару посадів ремісничими виробами свідчить про виробничу активність їхніх мешканців, інтенсивність їхньої праці.

Вивчення посадів найбільших галицьких і волинських міст Володимира, Луцька, Галича, Перемишля та ін. XII–XIII ст. дало змогу зробити висновок, що вони були чітко сформованими міськими районами. У посадських районах волинських і галицьких міст (так само, як і в містах інших давньоруських земель) археологи виявили рештки майстерень для оброблення каменю, шиферу, бурштину, виготовлення скляних і ювелірних речей, відкрили цілі квартали осель і майстерень кожум'як та гончарів. Із часом посадські райони стають осередками дрібнотоварного виробництва.

Торгівля відбувалася в містах Галицько-Волинського князівства, яких наприкінці XIII ст. було понад 80. Найбільшими з них були Галич, Холм, Львів, Володимир, Звенигород, Дорогочин, Тереховля, Белз, Перемишль, Луцьк і Берестя. Князі заохочували міжнародну торгівлю, зменшуючи мита та податки з купців на торговельних шляхах, міських площах [12].

Основними торговельними шляхами були сухопутні. На сході вони пов'язували Галич і Володимир з Київським і Полоцьким князівствами та Золотою Ордою, на півдні і заході – з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Польщею та Священною Римською імперією, а на півночі –

з Литвою й Ливонським Орденом. До цих країн Галицько-Волинське князівство експортувало переважно сіль, хутро, віск, зброю, а інколи збіжжя. Товарами імпорту були київські художньо-ювелірні вироби, литовські хутра, західноєвропейська вовна, сукно, зброя, скло, мармур, золото та срібло, а також візантійські і східні вина, шовк та спеції.

На той час в Галицько-Волинській Русі виникає розгалужена мережа регіональних шляхів. Княжа влада підтримувала торгівлю, турбувалася про стан доріг та безпеку купців. Літописи неодноразово згадують про виступи княжого війська на охорону купецьких валок. Джерела засвідчують існування мостів та організованих переправ через річки.

На теренах Галицько-Волинського князівства в обігу використовували руські гривні, чеські гроші й угорські денарії. З літопису відомо, що князі карбували монети власного виробництва, проте археологи їх не знайшли.

У великих транзакціях монети заступили гривни, зливки срібла стандартної ваги і форми.

У Галицько-Волинській землі у скарбах найчастіше зустрічаються гривни київського типу, шестикутні шматки металу вагою дещо більше ніж 160 г, і новгородські, паличкоподібні зливки, що важили в середньому 200 грамів [19].

На Волині відомі знахідки литовських гривен у формі паличок вагою близько половини новгородської гривни.

Нищівна навала монголів у 1237–1241 роках завдала величезної шкоди господарському життю Галицько-Волинської Русі. Заросли лісом і травою колись плодючі ниви й луки, спустіли міста та села. Значну частину земельних угідь перестали обробляти внаслідок загибелі або втечі селян. Занепала техніка обробітку землі, а князі й бояри повернулися від отримання грошової та відробіткової ренти до збирання данини натурою. Систематичне пограбування населення завойовниками посилювало зубожіння селянства та міщанства.

Загинула й була забрана в полон переважна кількість ремісників, занепали виробництва найбільш витончених і складних речей.

Із населення міст і сіл Русі ординські поневолювачі збирали надзвичайно важкі податки, тоді як воно, як і раніше, мало платити їх власним князям і боярам.

Населення Галицько-Волинської Русі відбувало візникову повинність – ям: посилали озброєних воїнів для участі у грабіжницьких походах ханів та їхніх полководців.

Усе це негативно позначилось на економічному житті, зокрема на сільському господарстві, ремеслах і промислах. Але незабаром воно починає відроджуватись швидкими темпами.

2.1. Джерела до теми

Із "Книги країн".

Іноземні джерела про русів (X ст.).

Щодо слов'янських купців, то вони возять хутра лисиць і хутра видр із найдалшого кінця Славонії, для чого вони вирушають до Румського моря, де володар Рума бере з них десятину; далі плвуть морем до Самкуша-Єврея, після чого вони повертаються до Славонії. Потім вони держать путь від Слов'янського моря, доки не приходять до Хазарського рукава, де володар Хазара бере з них десятину; тоді вони плвуть до Хазарського моря тією ж річкою, яку звать Слов'янською річкою. Часто ж вони виходять у Джурджані, де продають усе, що в них є, і все це потрапляє в Райю (Рей); дивно, що це місто є складовищем усього світу [11].

Похід Ігоря на древлян і вбивство його (перша половина X ст.).

У рік 6453 [945]. Сказала дружина Ігореві: "Отроки Свенельдові виврядилися оружжям і одежею, а ми – голі. Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми".

І послухав їх Ігор, пішов у Древляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ].

Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: "Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще". І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

Коли ж почули древляни, що він знову іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: "Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить".

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: "Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину". І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши на супроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростень-города в Древлянах і до сьогодні.

Ольга ж перебувала в Києві із сином своїм, малим Святославом, і кормилець його [тут] був Асмуд, і воєвода отець Мстишин [Мстислав] [11].

Із "Повісті минулих літ".

Діяльність київської княгині Ольги (946–947 роки).

І пішла Ольга по Деревлянській землі із сином своїм і з дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки. І [донині] є становища її і ловища її.

І прийшла вона в город свій Київ із сином своїм Святославом. І, пробувши один рік...

У рік 6455 [947], пішла Ольга до Новгороду. І встановила вона по [ріці] Мсті погости і данину, і по [ріці] Лузі погости, і данину, і оброки. І ловища її по всій землі, і знаки [її], і місця, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру [є] перевісища [її], і по Десні, і єсть село її Ольжичі й до сьогодні.

Установивши порядок, повернулася вона до сина свого в Київ і перебувала [тут] із ним у любові [11].

Будівництво і книгописання за часів Ярослава Мудрого (початок XI ст.).

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих Воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він письців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Яро-

слав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє [11].

Із "Руської правди" (XI–XII ст.).

1. Коли вб'є чоловік чоловіка, то мститися брат за брата, якщо сини одного батька, чи батька син, якщо племінник, чи сестри син; а якщо не буде мститися – то 40 гривень за голову; якщо буде русин, чи гридин, чи купець, чи ябетник, чи мечник, якщо ізгой чи слов'янин, то 40 гривень поклади за нього.

2. Якщо буде кров чи синці в ураженого, то не потрібен і свідок людині тій; якщо не буде знаку якогось – потрібен свідок, не буде знаків – й справі кінець; якщо не може мститися, то взяти за образу 3 гривні, а лікарю нагорода.

3. Якщо хтось когось ударить батогом, чи жердиною, чи рукою, чи чашею, чи рогом, чи обухом, то 12 гривень; якщо його не спіймали, то помоталися йому, на тому й кінець.

4. Якщо поранить мечем, не виймаючи його, чи рукояттю, то 12 гривень.

5. Якщо поранить руку, і відпаде рука, чи всохне, 40 гривень. Якщо нога буде ціла чи почне кульгати, то тоді друзі примирять.

6. Якщо палець вріже якийсь, то 3 гривні за образу.

7. А коли вуса – 12 гривень, бороду – 12 гривень.

8. Якщо ж хто вийме меча, але не вдарить, то той гривню покладе.

9. Якщо ж поранить чоловік чоловіка чи від себе, чи до себе – 3 гривні та два свідки; якщо буде варяг чи колбяга – то під присягу.

10. Якщо челядин сховається чи у варяга, чи у колбяга і його впродовж трьох днів не знайдуть, і на третій день не зізнається, – то 3 гривні за образу.

11. Якщо хто поїде на чужому коні, не позичивши його, – виклади 3 гривні.

12. Якщо хто візьме чужого коня, чи зброю, чи одяг, а знайдеться у своєму миру (общині), то взяти хазяїнові своє, а 3 гривні – за образу.

13. Якщо знайшов крадія, не кажи йому "моє"; нехай піде на звід, де річ взяв, якщо не піде, то знайди поручника впродовж п'яти днів.

14. Якщо хто челядина спіймати хоче, упізнавши своє, то до одного вести, у кого той купував, а той веде до іншого, і так, коли дійде до третього, – кажи йому: "Віддай ти мені свого челядина, а ти свої гроші шукай зі свідками".

15. Якщо холоп ударив вільного чоловіка і біжить до хоромів, а пан почне ховати його, то холопа спіймати, а пан мусить сплатити за нього 12 гривень, а коли зустрине той муж холопа – може вбити його.

16. А якщо зламає чи спис, чи щит, чи сокиру й захоче сховати у себе, то взяти гроші в нього; а якщо зламав і почне повертати, то грішми мусить заплатити, скільки це коштуватиме.

17. Якщо вб'ють огнищанина за образу, то вбивці мусять сплатити 80 гривень, а людям не потрібно; і за збирача княжих податків – 80 гривень.

18. Якщо убивають огнищанина – то община, люди відповідальні за вбивство, здійснене на їхній території.

19. Якщо убивають огнищанина біля кліті чи біля коня, вола, корови, який це захищає, – то крадія вбивають на місці як собаку.

20. А за княжого тивуна – 80 гривень. А за конюха старого біля стада – 80 гривень, як постановив Ізяслав про свого конюха, якого вбили Дорогобуджівці.

21. А за сільського старосту княжого і хлібороба – 12 гривень. А за радочів княжих – 5 гривень.

22. А за смерда і холопа – 5 гривень.

23. Якщо сина годувальниці чи годувальницю – 12.

24. А за княжого коня, якщо той з плямою, – 3 гривні; а за смердого – 2 гривні.

25. За кобилу – 60 різань, а за вола – гривню, а за корову – 40 різань, а за третяка (дворічний бичок, жеребець) – 15 кун, а за лонщину (худоба на другому році) – півгривні, а за теля – 5 різань, за яря (ягня) – ногата, за барана – ногата.

26. А якщо забере (уведе) чужого холопа чи раба, платити йому за образу 12 гривень.

27. Якщо ж стане чоловік закривавленим чи із синцями, то не шукати йому свідків.

28. Якщо один крадій краде чи коня, чи вола, чи кліть, то гривню і тридцять різань сплатити йому; якщо ж крадіїв буде 18, то по гривні і по 30 різань сплатити... чоловіку.

29. Якщо смерда мордують без княжого повеління, то за образу – 3 гривні [11].

Із книги П. Карпіні "Історія монголів".

Про життя на Русі під час золотоординського поневолення (1246 рік).

...Вони ні з ким не укладають миру, за винятком тих, які підкоряються їм; бо мають від Чингіз-хана наказ підкоряти собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього – як із людей, так і з речей. Відрахувавши десять, беруть одного. Те саме роблять і з дівчатами, яких відводять на свою землю і тримають їх для послуг. Решту, переписавши, признають за звичаєм. Але, коли мають над ними повну владу, то ніколи не виконують даних обіцянок, а вишукують усілякі способи, щоб порушити їх. Коли я був на Русі, присланий був, як казали, від Куїншкана і Батия, сарацин, і цей начальник в кожній людині, що мала трьох синів, брав одного. Чоловіків, що не мали дружин, вели із собою; це саме робили і з жінками, в яких не було законних чоловіків. Жебраків... також забирали. Решту ж, за їхнім звичаєм, переписавши, наказували, щоб кожний, як малий, так і великий, навіть немовля одnodенне, бідний і багатий, давав данину, а саме: по шкурі білого ведмедя, чорного бобра, забула [соболя] і якогось чорного звірка, що живе в норах, який я не знаю, як зветься по-латині, а по-німецьки називається він ільтіс, а по-польськи і по-руськи дохон, і по одній шкурі чорної лисиці. Хто не заплатить цієї данини, того відводять до татар, де він лишається в рабстві... У землях тих володільців, яким дозволяють повертатись, ставлять вони своїх баскаків, волі яких повинні коритись як герцоги, так і взагалі всі. Якщо ж жителі якогось міста чи землі не роблять того, що вони хочуть, то баскаки ці оповіщають, що вони невірні татарам, і так руйнують це місто або цю землю і вбивають жителів сильною рукою татар, які за наказом правителя цієї землі приходять несподівано і раптом на них кидаються... [11].

Внесок Данила Галицького в розвиток української культури (1259–1260 роки).

Але [якось], коли він [Данило] їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: "Як іменується се місце?". І вони сказали: "Холм йому ім'я є". І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок. Він дав обітницю богу і святому Іоанну Златоусту, що спорудить на честь його церкву.

І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що Бог помічником йому, а Іоанн підпомагачем йому є, спорудив він інший город, що його татари не змогли взяти, коли Батий усю землю Руську захопив. Тоді й церква святої Трійці запалена була і знову була споруджена.

Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів – німців і русів, іноплемянників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села.

Звів також [Данило] церкву святого Іоанна [Златоустого], красну і гожу. І споруда її була така: склепінь чотири; з кожного вугла – склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; троє вікон прикрашені [були] склом римським; біля входу в олтар стояли два стовпи з цілого каменя, і на них – склепіння; а верх же вгорі прикрашений [був] зорями золотими на лазурі; внутрішній же поміст її був вилитий з міді і з чистого олова, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє [були] прикрашені каменем тесаним – галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм горорізьби [їх були] всяких барв і золоті; спереду ж їх [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних – святий Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них], дивувалися. Прикрасив [Данило] камінням дорогим, бісером і золотом також ікони, які він приніс із Києва, і образ Спаса і пресвятої Богородиці, що їх йому сестра Федора дала з [київського] монастиря [святого] Феодора; приніс він також ікону Стрітення з [города] Вручого од отця його [Мстислава Мстиславича]. Диву подібні [були] образи сі, що погоріли в церкві святого Іоанна; один [архангел] Михаїл зостався [з] чудових тих ікон. І дзвони [Данило] приніс із Києва, [а] інші тут вилити. Усе це вогонь спалив.

І вежа [стояла] посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменя п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла вона на всі сторони. Близь неї був студенець, тобто колодязь, що мав тридцять і п'ять сажнів. Храми [були] прекрасні, і мідь од вогню повзла, як смола. Посадив він також сад гарний і спорудив церкву на честь святих безмездників Кузьми [і] Дем'яна; має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх; із таких самих [каменів витесані] і другі [стовпи]; а в олтарі перед бічними дверима стоїть також гарний [образ] пресвятого Дмитрія [Солунського], принесений здалеку.

За поприще од города [Холма] стоїть також башта кам'яна, і на ній – орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменю – десять ліктів, а з верхівками і з підніжжями – дванадцять ліктів. Побачивши ж таку пагубу городу, [а] ввійшовши в церкву, він теж побачив пагубу, [Данило] вельми пожалкував. Помолившись Богу, він знову обновив церкву, і освятив [її] єпископ Іоанн. А ще, помолившись Богу, він спорудив [город Холм] кріпшим і вищим, але вежі такої не зміг зробити, бо інші города він ставив проти безбожних татар, – через те й не зробив він її.

У рік 6768 [1260]. Спорудив він також превелику церкву в городі Холмі на честь пресвятої приснодіви Марії, величиною і красою не меншу од тих, що були раніш, і прикрасив її пречудовими іконами; приніс він також чашу із землі Угорської з багряного мармуру, вирізьблену з дивовижним умінням – навіть змієві голови були навкруг неї, – і поставив її перед дверима церковними, що їх називають царськими. Зробив він також у ній хрещальню – хрестити воду на святе Богоявлення, а блаженний єпископ Іоанн зробив у ній вирізаний із гарного дерева і позолочений усередині та ззовні [ківорій?], диву подібний [11].

2.2. Запитання й завдання для самодіагностики.

Тести для самоконтролю

1. Назвіть економічні чинники утворення Київської Русі.
2. Визначте провідну галузь економіки Київської Русі.
3. Якою була система збирання данини за часів Ігоря?
4. У чому полягала сутність податкової реформи княгині Ольги?
5. Наведіть факти, що свідчать про високий рівень ремісництва. Чим відрізнявся розвиток ремесла в українських землях від західноєвропейського?
6. Яке значення мала торгівля з погляду зміцнення позицій перших правителів Київської Русі?
7. Назвіть міжнародні торговельні шляхи, що проходили територією Русі.
8. Визначте основні верстви населення Київської Русі.
9. Як змінилася соціальна структура населення Київської Русі після запровадження християнства?
10. Які категорії залежних селян були в Київській Русі княжої доби?

11. Як позначилася на економіці Південно-Західної Русі монгольська навала?

12. Визначте панівні верстви населення Галицько-Волинської держави.

13. Яку соціальну та економічну політику проводив князь Данило Галицький?

14. Чим відрізнялася економіка Галицько-Волинського князівства від економіки інших руських князівств?

15. Якими були особливості економічного розвитку Галицько-Волинського князівства ?

16. До категорії вільного населення Київській Русі належать:

а) смерди;

б) ізгої;

в) холопи;

г) челядь;

д) закупи;

е) рядовичі.

17. До основних верств феодально залежного населення Київської Русі належали:

а) закупи;

б) челядь;

в) кріпаки;

г) смерди;

д) холопи;

е) рядовичі.

18. Селянин, що володів земельним наділом і сплачував князю данину в добу середньовіччя, мав назву:

а) челядник;

б) смерд;

в) холоп;

г) рядович;

д) закуп;

е) тіун;

є) огнищанин.

19. Порядок збирання данини в Київській Русі мав назву:

а) полюддя;

б) устав;

в) погост;

г) тіун.

20. Які торговельні шляхи сходилися в Києві:

а) на Схід;

б) "Із варяг у греки";

в) "Соляний";

г) у Китай;

д) в Індію;

е) на Захід?

21. Грамота, яку хан Золотої Орди видавав князю на управління землями, мала назву:

а) ясир;

б) ярлик;

в) улус;

г) ясак.

22. Установіть відповідність між поняттями та їхніми визначеннями.

а) чернь;

1) селяни-общинники;

б) смерди;

2) напівзалежні люди, які відбували феодалську повинність;

в) рядовичі;

3) залежні люди, позбавлені власності й свободи;

г) раби.

4) міська біднота;

5) напіввільні селяни, що відробляли взятую у землевласника позику.

3. Соціально-економічне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та інших держав (середина XIV – середина XVI ст.)

Основні питання

1. Суспільство українських земель.

2. Економіка українських земель.

Література: [8; 11; 21; 34; 37; 43 – 47; 49].

У XIII ст. Русь було підкорено монголами, кочовиками з далекого сходу. Сучасники сприйняли цю навалу як кінець світу, кару за гріхи. Монголів очолював Батий (Бату), онук Чингіз-хана – засновника Монгольської імперії. Монголи заснували улус Джучи, державу, відому із літописів як Золота Орда. Усіх підкорених кочовиків-тюрків монголи називали татарами (за одним із підкорених монгольських племен). Поступово назва "татари" стала етнонімом низки кочових народів Євразії. Монгольська верхівка швидко асимілювалася і теж стала татарською.

Монголами, а потім і татарами, правили Чингізиди – нащадки Чингіз-хана.

Монголи зберегли стару систему управління у землеробських районах – удільні князівства, сільські й міські громади, не чіпали православної церкви, оскільки не мали власної чіткої стратегії управління землеробами.

Татарські орди (союзи племен) кочували у південній і східній Україні: улітку – у степу, а взимку – біля моря. Переганяли коней (єдину свійську тварину, яка може харчуватися підніжним кормом – щавлем, подорожником тощо, і розбиває лід копитами щоб дістатися до корму) і овець (із ними пов'язують знищення лісів на Лівобережжі у XIV–XV ст., адже вівці їдять кору і корені), іноді – волів і верблюдів. Продукти землеробства кочовики вимінювали або відбирали у землеробів.

З одного боку, зерном можна прогодувати значно більшу кількість людей (до того ж воно довше зберігається), з іншого – організм потребує не тільки білків, а й вуглеводів. Просо, жито та якусь городину степовики могли вирощувати самі: засівали і рухалися зі стадами далі, після повернення вже збирали врожай. Звісно, такі врожаї були незначними. Зазвичай посухи у степу спричиняли падіння худоби і масовий голод. Окрім отримання продуктів землеробства ще одним стимулом до обмінів із землеробами була потреба в залізних виробах.

Іноді ординці садили на землю бідних кочовиків або полонених як землеробів та ремісників. Так виникли поселення у Поділлі, Криму, російському Поволжі тощо. Із часом монголи організували велику кількість міст і містечок у степу. Це була перша "урбанізація" степу [45].

Частину продуктів ординці отримували через різні податки і повинності продуктами та грошима. Монголи карбували власну монету – дирхеми та денги.

Монголи охороняли внутрішні торговельні шляхи. Велику роль у житті ординців відігравала зовнішня торгівля. Вони продавали зерно в Малу Азію, Грецію та Італію.

У XV ст. Золота Орда розпалася на декілька самостійних держав. Серед них були Московська держава (Заліська Орда) і Кримське ханство. Надалі Україна зазнавала щорічних набігів з боку татар.

У 1453 році турки-османи захопили Константинополь – Візантія зникла, послабшала зовнішня торгівля, знизився авторитет православної церкви. Потім турки потрапили до Криму, підпорядкували собі Кримське ханство і взяли Кафу. На початку XVI ст. Московія захопила Чернігово-Сіверщину і забрала звідти великий полон.

У XIV ст. українські землі було розділено між кількома державами. З XI ст. Закарпаття перебувало під владою Угорщини. У XIV ст. Буковину було приєднано до Молдавії, Галичину – окуповано Польщею, а вся решта України увійшла до складу Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського. Литовсько-руська держава визволила Україну з-під влади Золотої Орди.

Польща та Литва принесли в Україну феодалізм і станове суспільство. Населення поділялося на стани, кожен із яких мав свої права, привілеї та обов'язки. Основні обов'язки станів сприймали так: шляхтич (знатна людина) захищає, священник молиться, а селянин і міщанин працюють. Як свідчить шляхтич Станіслав Оріховський, "Першим був стан хліборобів, яким доручено було турботу про достаток харчів. Другий – рівний цьому – стан духовенства, покликаним якого було роз'яснювати Божу волю. Третій, до якого й ви, шляхтичі, належите, – лицарський стан – охоронці республіки й захисники всіх громадян. У непохитній згоді жили наші прадіди в республіці, влаштованій таким чином, зайнятий був кожен своєю працею: воїн не відбирав плуга в землероба, священник не сперечався з воїном за меч: селянин орав, солдат боровся, духівник навчав" [8].

Великий князь Литовський стояв на вершині цілої феодальної ієрархії. Таку піраміду вважали копією небесного устрою, де Бог очолює архангелів та ангелів.

Поступово всю знать стали називати шляхтою. Верхні верстви шляхти (магнати) походили від князів і бояр Київської Русі. Вони володіли десятками сіл. Нижні верстви шляхти (зем'яни, панцирні бояри, шляхта-голото) мали невеликі ділянки землі й були схожими на селян. Але

водночас їх уважали людьми меча. Існували цілі села таких шляхтичів. Дрібні шляхтичі не експлуатували селян. У Польщі шляхта становила 8–10 % населення, у Великому князівстві Литовському – приблизно 5 % (тоді як у середньому по Європі – 1–2 %). Усіх шляхтичів вважали васалами короля Польщі або великого князя Литовського.

За володіння землею ці васали відбували військову службу. Велика кількість шляхти була обумовлена постійними війнами із сусідами і набігами татар. Шляхтичі ж організовували захист.

Через Польщу Литва усе більше підпадала під вплив католицької Церкви. Католицизм (з 1054 року) – західне християнство (має відмінні обряди, свята і календар, богослужіння ведуть латинською мовою, є віра у чистилище, а отже, є інше бачення всесвіту, церкву очолює Папа Римський тощо). У 1385 році між католицькою Польщею та Великим князівством Литовським було укладено Кревську унію. У 1413 році Польща та Литва уклали Городельську унію. За нею литовські шляхтичі-католики здобували право передавати землю у спадок і мати фамільні герби (що закріплювало статус за нащадками). Українсько-руські феодали Литви масово почали переходити у католицизм й полонізуватися.

Повільно зростало велике землеволодіння. Церква, магнати (князі) і шляхта захоплювали чи скуповували вільні та селянські землі.

Світські феодали (пани) обмежували права і свободи селянства. У 1457 році вони отримали право судити своїх селян. Деякі феодали вимагали від селян плати за дозвіл на шлюб. Феодали примушували селян користуватися своїми млинами та шинками. У XV ст. пани обмежили переходи селян. Селянин міг піти від свого пана лише в певну пору року, частіше на Різдво (у Московії – "Судебник" Івана III обмежив право селянських переходів двома тижнями на рік за умови повного розрахунку з поміщиком). Водночас селянин мусив знайти собі заміну та віддати плату. У 1496 році перехід дозволяли тільки одному господарству в селі на рік. У 1505 році сейм (вищий збір шляхти) остаточно заборонив селянам кидати свого пана. Селяни стали повними кріпаками [8].

У XV ст. панщина (відробітки на пана) тривала лише 14 днів на рік. Пани вирощували худобу на продаж за кордон. Для цього їм вистачало наймитів-пастухів. Селяни здебільшого сплачували натуральну ренту худобою та продуктами з промислів (медом, хутром, рибою, м'ясом, ягодами тощо).

Селяни продовжували жити громадами, поділеними на дворища. Селяни поділялися на данників – вільних платників данини і тяглих – напіввільних селян, які відбували панщину із власною худобою (тяглом). У панських садибах слугами були раби (челядь, челядини, паробки). Ці самі раби могли працювати на землі (хоча вони не були власниками продуктів своєї праці), але левову частку панських земель обробляли тяглі люди.

Наприкінці XV ст. Західна Європа зіткнулася з гіперінфляцією – "Революцією цін". Ціни на збіжжя підскочили. Це вмотивувало феодалів вирощувати зернові на продаж, а отже збільшувати панщину. Магнати засновували латифундії – великі помістя, які спеціалізувалися на вирощуванні зернових. У латифундіях пан міг швидше впроваджувати прогресивні методи землеробства (трипілля), ніж селянин на своєму маленькому наділі.

У XVI ст. значно посилилася польська та литовська шляхта. Її було звільнено від усіх податків та повинностей, вона контролювала короля. Разом із королем шляхтичі мали монополію на виробництво і продаж алкоголю (запорожці називали корчму "княгинєю").

На початку XVI ст. магнати та середня шляхта почали засновувати фільварки – багатогалузеві господарства. Фільварки спеціалізувалися на хліборобстві, тваринництві і промислах. Фільварки мали товарне виробництво. Продукцію вивозили в Західну Європу річками. Фільварки й латифундії обслуговували кріпаки.

У 1557 році у Великому князівстві Литовському було ухвалено "Устав на волоки". Усі землі заново переміряли й перерозподіляли. Шляхтич забирав найкращі землі під фільварок, селянам залишали гірші землі – волоки. Селянин був лише користувачем волоки, а за користування мав виконувати панщину (2 дні на тиждень), роботизни (будівництво і ремонт замків, доріг, мостів, млинів тощо), охороняти поля та замки, облаштовувати підводи і станції. Волочна реформа ліквідувала всі незалежні селянські господарства.

За Литовським Статутом 1588 року, пан міг сам визначати тривалість панщини, розшукувати втікачів від 10 до 20 років (залежно від відстані втечі, якщо селився від пана на відстань до 10 миль (приблизно 75 км) – то 10 років його розшуку), карати селян смертю. Челядь, що втекла, та її дітей пан міг шукати довічно. Разом із тим, якщо людина (навіть челядь) втекла до міста і прожила там 10 років, вона ставала вільною, але

мала відкупитися від пана (як у німецькій приказці: "Міське повітря робить вільним"). У другій половині XVI ст. панщина в середньому становила 4 дні на тиждень. На Галичині вона досягла 5–6 днів на тиждень. Селяни повставали й тікали [47].

У другій половині XVI ст. виникають найбідніші селянські групи: городники (розорені малоземельні селяни), підсусідки (селяни, які не мали житла, через що жили при дворах інших селян, але мали свої городи), комірники і халупники (жили при дворах інших селян і навіть городів не мали), люзні люди (жебраки).

Із середини XVI до середини XVII ст. міське населення зросло у 2–5 разів [47]. Основні джерела – внутрішня та зовнішня міграція.

Із XIV ст. великі українські міста мали магдебурзьке право – право на самоврядування і власний суд (Львів – у 1356 році, Київ – у 1497 році). Віче замінив магістрат. Містами керував патриціат – старі заможні родини. Свобода сприяла розвитку торгівлі і ремесел, але міста ще залишалися напіваграрними (чисте торговельно-ремісне населення складало приблизно 20 %). Іноді патриції відбирали землю у шляхтичів у сільській місцевості. Городяни (або міщани) відбували збройну кінну службу. У містах жили урядовці, купці, ремісники, банкіри (які позичали та обмінювали гроші), наймити (але ці частіше жили за стінами міста).

У містах зазвичай один раз на тиждень влаштовували торги/торжки та базари, які обслуговували локальну торгівлю. Щороку, на свята, проводили ярмарки, наймасштабніша форма міжнародної торгівлі (частіше оптової). У Києві ярмарки відбувалися двічі на рік, у Львові – тричі.

У Великому князівстві Литовському основні гроші називалися "грошима", тобто були срібні литовські та польські гроші. Також використовували польські злоті. Ходила універсальна європейська валюта – срібні таляри (1 = 30 польських грошей) і золоті дукати (також відомі як червоні). Із середини XVI ст. влада почала карати за підроблення грошей, бо монополізувала карбування монети. Злочинців спалювали живцем [43]. Цікаво, що виготовлення ювелірних виробів із грошей злочинцем не вважали.

Кількість ремісних спеціалізацій зростає з 60 до 130. Ремісники об'єднувалися в цехи – виробничі корпорації.

Мета цехової організації – захист від конкурентів. Взірцем для ремісників були купецькі гільдії (корпорації) та чернечі братства. Перші цехи з'являються в Перемишлі та Львові у 80-х роках XIV ст. На початок

XVI ст. у великих містах діяли десятки цехів (шевців, кравців, пекарів, столярів тощо). В Україні особливістю роботи цехів було те, що вони виконували велику кількість військових замовлень.

Кожен цех мав свою церкву/каплицю і шанував своїх покровителів-святих, мав свої атрибути (печатку, цехову скриньку, корогву/прапор, емблему/знак тощо). Членами цеху були майстри, підмайстри (ті, що вже вивчилися, але ще не стали майстрами) і учні (ті, що вчилися на майстра). Важливі справи вирішували загальні збори майстрів. Позацехових ремісників цеховики називали партачами. Цеховики могли влаштовувати партачам бойкоти або виганяти їх з міста силою. Для того щоб стати членом цеху, ремісник мав бути католиком.

Після монголо-татарської навали XIII ст., а потім набігів кримських татар землі від середньої течії Дніпра і майже до Дністра обезлюділи. Землі ці були небезпечними, але й вільними від панів і господарів (там "зберігався старий порядок Русі"). Це, останнє, і приваблювало сміливих людей.

У тогочасній літературі багатства того краю часто оспівували й перебільшували: "Трава на ластівнях така висока, що волів ледви видно в ній, як пасуться воли: часом навіть і рогів з трави не видно. Бджоли така сила, що не тільки в дупла дерев, а навіть у ями наносить меду, і не раз доведеться провалитися в таку медову криницю. Річки повні рибою, нечувана сила осетрів і іншої риби йде з моря в ріки, так що під час того руху списа можна встромити в воду – буде стирчати, як у землі, у тій масі риби. Звіра в лісах і степах така сила, що диких биків, коней та оленів б'ють тільки задля шкіри, а м'ясо кидають. Диких кіз стільки набігає зі степів у ліси на зиму, що бити можна їх тисячами. Птахів сила неймовірна, так що весняною порою хлопці цілі човни набирають яєць, диких качок, гусей, журавлів, лебедів".

Цей пустий степ західноєвропейські картографи називали Цампус Десертус (Пустельне поле). Слов'яни називали його "Дике поле", або "Поле", татари – Геигат (Степ). Тут кочували невеликі татарські орди. Воротами до Поля були пороги Дніпра (гранітні сходини між Дніпром і Запоріжжям). Вони відділяли заселену Україну від Дикого поля. Про зовнішній вигляд порогів дають уявлення розміри найбільшого з них – Ненаситця, що мав протяжність понад 2 км; водяні маси падали з ревом із його камінних урвищ дванадцятьма лавами, де висота падіння води досягала 5 м, а швидкість течії у вирах – до 4 м/с [8].

За порогами був Дніпровий низ. Тут були лабіринт островів, затоки, озерця тощо. Цю місцевість називали Великим лугом.

Наприкінці XV ст. у Дикому полі сформувалися перші ватаги козаків. Козак – це тюркське слово, яке означає вільну озброєну людину. Ось що про козаків розповідає шляхтич Матвей Меховський у 1517 році ("Трактат про дві Сарматії"): "Поля Аланії лежать широким простором. Це пустиня, в якій немає власника – ні аланів, ні зайдів. Іноді тільки проходять там казаки, які "шукають", за їхнім звичаєм, кого пожерти. Казак – татарське слово, а козак – руське, що означає холопа, підданого – бродягу пішого або кінного. Вони живуть зі здобичі, нікому не підкоряються і їздять великими та пустими степами загонами у три, шість, десять, двадцять, шістдесят осіб і більше" [21].

Як видно, для Меховського існувало два слова – татарське "казак" та руське "козак" (руський у значенні православний мешканець України). На час, коли він писав (1517 р.), "козак" вже настільки увійшло у вжиток серед мешканців тогочасної України, що, коли траплялося почути від татар слово "казак", вони вже сприймали його як зовсім іншу назву. Більше того, люди намагалися дати слову "козак" своє, слов'янське, пояснення. Італієць Каролус Гамберіні (Carolus Gamberini), який у 1581–1584 роках служив нунцію папського престолу в Варшаві, зазначив у своєму звіті 1586 року, що "козак" походить від польського слова "коза" (як він пише, "cozza"), бо казаки є дуже спритними хлопцями. Скоріше за все, таке тлумачення італієць міг почути від місцевого люду, який він переплутав з поляками через те, що українські землі були тоді у складі Польщі (Річ Посполита з 1569 року).

За концепцією М. С. Грушевського, спочатку козаками ставали ухадники. Вони йшли в "Дике поле" на промисли в незимову пору року [21].

За влучним виразом Наталі Яковенко, формування козащини відбувалося в "балансі свого із чужим". Н. Яковенко вважає, що козацтво стало свого роду "компромісом із Полем", а не виявом споконвічного протистояння хліборобів і кочовиків: "Руський меч був замінений на криву татарську шаблю, руські гуслі – на кобзу, порти – на шаровари, довге слов'янське волосся – на оселедець. Своїх молодих слуг вони стали називати вже не отроками, а джурами, свої гурти не дружинами, а ватагами; до військової атрибутики увійшли тюркські поняття осавул, булава, бунчук, барабан, сурма, табір, майдан тощо. Тож не дивно, що турки іменували запорожців буткалами, себто змішаним народом" [8].

Із часом козаки стали залишатися там на цілий рік, а зимували в хуторах-зимівниках (2–3 хати та господарські будівлі) і землянках або напівземлянках – бурдюгах. Козаки також робили напади або збирали мито з татарських купців, які подорожували Дніпром. Козаки часто торгували і обмінювалися полоненими з татарами.

Московити, татари і турки називали українських козаків черкасцями, киянами, канівцями тощо.

Серед перших козаків було багато дрібної шляхти (зем'ян і бояр). Наприкінці XVI ст., під час козацьких повстань, зросла кількість міщан і селян-утікачів.

У XVI ст. козаки почали себе усвідомлювати лицарями й захисниками християнської віри. Юрій Терещенко вважає, що "лицарський фермент" було внесено в козацьке середовище саме дрібною шляхтою. Лицарська ідея серед козаків була помічена сучасниками. У 1594 році (Publica) київський католицький єпископ Йосип Верещинський пропонував створити на Лівобережжі лицарський орден хрестоносців. У 1621 році в польському сеймі духовенство називало козаків ("сих лицарських людей") продовжувачами старокиївської держави.

Першими організаторами козаків стали православні магнати (князі). У 1556 році князь Дмитро Вишневецький заснував першу козацьку фортецю на острові Мала Хортиця, за дніпровими порогами. Цей замок було швидко зруйновано татарами. У 1580-х роках козаки самі заснували свою фортецю на острові Томаківка, теж за порогами Дніпра. Це поселення вже називали Січчю (від слова "засіка" – нагромадження хмизу та дерева). Січ зазвичай існувала протягом кількох десятиліть, потім через напади ворогів її переносили на нове місце.

Запорізькі козаки жили своєю демократичною громадою, мали своїх офіцерів – козацьку старшину. Усе вирішувала козацька рада. Січ поділялася на курені (спочатку 7, а потім 38) – довгі хати, у яких жили земляки. Бойовий загін таких земляків теж називався куренем. На Січі було розташовано штаб – кіш. Кіш очолював кошовий отаман, якого обирала козацька рада.

Січове козацтво було суспільством молодих холостяків, скріпленим звичаєм бойового побратимства. Жінок на січ не пускали (як козаки пізніше казали, щоб виконати обов'язок козацького життя. Щодо жінок вони любили згадувати слова з Євангелію: "Неодружений дбає про господа, одружений – про дружину"). Д. Яворницький пише, що запорожці знева-

жали сімейних козаків, називаючи тих сиднями, гніздюками, бабіями. Проте відомі факти, коли запорожці обрали своїми отаманами сімейних козаків (наприклад, Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький).

Козаки жили з військової здобичі, торгівлі, промислів і зборів із купців, які проходили через дніпрові пороги, служили найманцями в європейських арміях, розводили коней у степах.

У середині XVI ст. (у статуті Сигізмунда I) згадують перші господарства козаків (зимівники), на яких працювали наймити, а не кріпаки. Козаки демонстрували селянам, що суспільство й економіка можуть існувати без феодалів.

У другій половині XVI ст. шляхтичі почали свою колонізацію Дикого Поля. Щоб привабити сюди поселенців, вони почали засновувати слободи (свободи) – поселення, звільнені від панщини та податків на визначений термін (від двох до 10 років, іноді 20 років). Населення слобід поповнювало ватаги українських козаків.

Наприкінці XVI ст. серед козаків сформувалася ідея, що вони є лицарями-захисниками православної віри і християн. У Європі того часу статус лицаря поєднували з образом захисника віри ("Лицарський фермент" + "християнська віра").

На початку XVII ст. козаки на своїх човнах (чайках) здійснили низку морських походів проти турецьких міст. Оцінки цих походів різні. Одні автори називають їх звичайними піратськими нападами, інші – "героїчними походами". Перші звертають увагу на звірства і грабежі (Михайло Чугуєнко і Віктор Губарєв), другі – на визволення тисяч невільників (М. С. Грушевський) [8].

Вільям Еллен (1940 рік) звернув увагу на проблему транспортування полонених додому. У визвольних походах козаки витрачали частину здобичі на те, щоб прогнати сотні та навіть тисячі визволених під час повернення їх в Україну. Для підтвердження В. Еллен наводить цитату із послання донських козаків московському царю 1614 року: "Наш господарю, цього року ми вислали 300 душ чоловіків і жінок в Україну Вашої світлості, і все ще немає Вашого високого наказу відправити човен і їжу для цих невільників. Вони помирають від голоду; вони не можуть жити, як ми живемо, з трави і води".

Можна продовжити, що інша частина здобичі залишалася на придбання необхідних матеріалів для наступного походу. Отже, запорожцям

було складно накопичувати багатства. На відміну від флібустьєрів, із якими асоціюються скарби, низові козаки залишилися в народній пам'яті як прості бідні люди. Щоправда, у джерелах (переважно турецьких, татарських) зазначено, що козаки – це пірати, розбійники, а наприкінці XVII–XVIII ст. трапляються згадки про те, що козаки були схильні до крадіжок, хуліганства і вбивств (про це оповідає Даніель Крман – словацький місіонер-протестант у своєму щоденнику). З іншого боку про козаків залишилася добра пам'ять у народній свідомості, чого не можна сказати про піратів.

Наприкінці XVI ст. козацтво стає популярним у народі. У цей час або пізніше навіть виник звичай козакування як спосіб ініціації (посвячення в доросле життя) молодих хлопців. До одруження справжній чоловік мусив показувати на Січі.

Наступ проти православ'я й посилення соціально-економічного гніту призводили до масового показачення. Серед козацтва опинилися представники всіх станів – від селян до шляхтичів. Сучасники називали українців "народом козаків", "козацькою нацією".

Ще у XIII ст. Генуя відкрила мережу факторій на півдні України. Центром генуезької торгівлі стала Кафа (Феодосія) у Криму [45]. Італійці здебільшого перепродавали зерно в Європі й займалися работоргівлею.

У середні віки купець зазвичай поєднував торгівлю з піратством (згадаємо варягів). Генуезці грабували конкурентів та захоплювали рабів. Влада дозволяла людині грабувати її ворогів або боржників на морі, якщо та доводила їхню провину в суді. Таких піратів із ліцензією італійці називали корсарами. З іншого боку, Генуезька республіка боролася з "нелегальним" піратством (так, у 1340 році генуезці захопили 10 піратських кораблів і повбивали їхні команди [34; 49]).

У генуезьких факторіях розвивалися морські професії, тобто працювали професійні моряки, теслярі, канатники, майстри з виготовлення вітрил і корабели.

У 1346 році в Кафу було занесено бубонну чуму. Ординці оточили місто, а потім почали закидати в Кафу трупи померлих від чуми. Із Кафи чума вперше потрапила до України, Московії та Західної Європи. Від чуми тоді загинуло близько 50 % всіх європейців.

Наприкінці XV ст. усі генуезькі колонії на території України було завойовано Османською імперією (Туреччиною).

3.1. Джерела до теми

Із Іпатського літопису.

Городельський привілей (2 жовтня 1413 року).

1. ...Для зміцнення християнської віри, доброго становища і користі земель наших Литви, їх самих із землями і володіннями... названому королівству нашому Польському присвоїли... сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою нашою... і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї землі Литовської з волі і згоди [Кревська унія 1385 року]. Проте, бажаючи названі вище землі литовські, ради ворожих нападів і підступів хрестоносців і тих, що до них приєднуються, і всяких інших ворогів, які прагнуть розорити названі землі литовські і королівство Польське і руйнування їх замишляють, у певності, безпеці і кращому догляді зберегти і про постійну для них користь подбати: ті ж самі землі, як і завжди, в повному пануванні, на праві чистому й мішаному, досі держали і держимо від предків наших по праву народження, як державці законні, з волі, схвалення і згоди панів, шляхтичів і бояр, в назване королівство Польське знову інкорпоруємо, впроваджуємо, присвоюємо, сполучаємо, приєднуємо, союзом зв'язуємо і назавжди скріплюємо, визначаючи їх самих з усіма їхніми володіннями, землями, панствами, князівствами, волостями, маєтками, і на всякому праві, чистому і мішаному, завжди бути єдиними безповоротно й непорушно з короною королівства Польського.

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні общинні, віденські та інші у тих [землях] споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно зі звичаєм королівства Польського.

3. Пани [і] також бояри-шляхти земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики й римській церкві підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами [батьківськими маєтками] на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно [як прийнято] володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати,

міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено...

9. ...Урядником призначають тільки католицької віри поклонників і підвладних римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалують тільки сповідникам християнської [католицької] віри і до ради нашої допускають і в ній присутні, коли обговорюють питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах [думках], і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими.

11. До цього додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра-Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем або господарем Литви, як тільки кого король польський і його наступники, порадившись із прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король Польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот.

12. Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невіруючі [11].

Із Литовської метрики.

Устава на волоки (1 квітня 1557 року).

[Артикул] 19. Робота підданим через вйта має бути замовлена на тиждень, з чим і на котрий день люди до роботи прийти мають, а вйт того ж дня людям визначить роботу, і якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий – барана, а якщо й третій раз прогуляє, або через п'янство не вийде, то бичем на лавці скарати, а дні пропущені відробити... Пустих волок підданим не орати; а якщо котрийсь, не вписавшись в реєстр, посміє те вчинити, то збіжжя втратить до нашої стодоли [клуні] і за провину рубель [карбо-

ванець] грошей до казни нашої заплатить. А до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а зійти [з роботи], як заходить [сонце], а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом година, в полудень – година, надвечір година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути, а то літом на Великдень відпочивання; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має [11].

Запровадження у великокнязівських володіннях феодальних господарств – фільварків та їхній зв'язок із ринком (1557 рік).

Фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому як найбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або неродючі були, – такі [ґрунти] наказати людям [селянам] осаджувати, zostавивши на уряд у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку огородник із своїм бидлом [худобою] обробити має, а за це [йому] морг землі (від автора – 0,52 га) на огород, з чого лічби чинити і платити [він] не повинен. Уряд наш гумно під пильним наглядом повинен мати, щоб у ньому ні в чому шкоди не сталося, а збіжжя, ужаття (скошене збіжжя на полі. – Авт.) всякого повинен мати, на себе третій сніп, віддавши спочатку десятину і засіявши пашню нашу; а умолоти всякого збіжжя наші ревізори в усіх гумнах при дворах наших мають бути, і того доглядати і навчити, щоб скрізь з повним вимолотом і без пилу збіжжя обмолочувалося. А продавання збіжжя гуменного має бути по лічбі прийняте, по чому управитель положить, як продавав; для того і для всіх підданих мають бути бочки торгові в дворах і гумнах наших, в селах і на всіх шляхах однакової міри, по чотири корці (міра ваги, що становила 6 пудів (один пуд – 16 кг) краковських... – Авт.) [11].

З опису Запорозької Січі невідомим сучасником (1740 рік).

При Запорозькій Січі завжди є військова старшина і кошовий отаман – 1, військовий суддя – 1, військовий писар – 1, військовий осавул – 1. При них є військові слуги: при кожному писарі писарчук – 1, при артилерії гармаш – 1, підосавул – 1, довбуш – 1.

Коли з їхнього складу старшин посилають у військові походи, тоді на їхнє місце вибирають від усього війська наказну старшину, яка й залишається на Січі. Також на річці Самарі перебуває декілька тисяч чоловік запорозьких козаків і там над ними, на Січі, від усього війська вибирають

старшин і до них призначають полковника або сердюка – 1, писаря – 1, осавула – 1.

При Запорозькій Січі у згаданих козаків є будівлі; у побудованому замку – церква обряду грецької віри. У цьому замку куренів є 38, до них приписані всі запорозькі козаки, і при кожному курені мають визначених отаманів, тобто своїх командирів.

При Запорозькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці, теслі та інші. Усі за їхньою козацькою манерою і за звичаєм виконують свої роботи завжди за гроші, без грошей вони нікому не повинні робити.

Їхнє військо за способом ведення життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куренях. ...У тому курені готують свою їжу і для послуг своїх мають кухаря; таким чином, у кожному курені у них є один кухар, і допомагають йому курінні малі хлопці, які воду носять і казани обмивають, а кухар лише варить їсти для всіх козаків... Інші живуть у форштаті [передове укріплення перед фортецею, передмістя] зі своїми господарствами і ведуть промисел: варять мед, пиво, брагу, там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі тощо.

...А інші живуть у зимівниках біля своїх коней і іншого товару, а інші займаються рибальством, скотарством, ловлять птицю, також багато з них мають пасіки, і кожен живе за рахунок свого промислу [11].

3.2. Запитання й завдання для самодіагностики.

Тести для самоконтролю

1. Чому татари не могли існувати без регулярних контактів із землеробами?
2. Охарактеризуйте корсарство генуезців у північному Причорномор'ї у XIII–XV ст.
3. Опишіть шляхетські стани Великого князівства Литовського та Польської Корони XIV – першої половини XVI ст.
4. Охарактеризуйте фільварок як специфічне шляхетське господарство і поясніть причини його виникнення.
5. Чому на українських землях виникли ремісні цехи? Опишіть їхню структуру та діяльність.
6. Які країни володіли українськими землями у XIV–XVI ст.?
7. Що означає поняття феодалізму?

8. Яку специфіку феодалізм мав на українських землях у зазначений період?

9. Які специфічні риси були притаманні становій організації на українських землях у складі Польської Корони та Великого князівства Литовського?

10. У чому полягав взаємозв'язок між релігійною та соціально-економічною ситуацією на українських землях у XIV–XVI ст.?

11. Як можна детально охарактеризувати розвиток кріпацтва на українських землях у XIV–XVI ст.?

12. Яким був розвиток цехової організації на українських землях?

13. Якими були економічні наслідки запровадження магдебурзького права в українських містах?

14. Якими були соціально-економічні причини виникнення українського козацтва наприкінці XVI ст.?

15. Охарактеризуйте українське козацтво кінця XV – першої половини XVI ст.

16. Литовські феодали – католики, на протигагу православним, отримали право повністю розпоряджатися своїми земельними володіннями, обіймати державні посади після укладення:

- а) Кревської унії;
- б) Берестейської унії;
- в) Городельської унії;
- г) Люблінської унії.

17. Поширення магдебурзького права у XIV–XVII ст. на українських землях сприяло:

а) витісненню з органів міського самоврядування іноземців (поляків, німців тощо);

б) захисту населення міст від свавілля королівських намісників і великих землевласників;

в) поглибленню спеціалізації ремісничого виробництва та утворенню цехів;

г) утвердженню панівного становища українського населення в містах.

18. Магдебурзьке право регулювало відносини у:

- а) братствах;
- б) воєводствах;
- в) містах;
- г) монастирях.

19. Фільварок – це:

а) добродійні товариства української шляхти, що опікувалися будівництвом православних храмів;

б) форма промислового виробництва, заснована на розподілі праці й ремісничій техніці, що передувала великій машинній індустрії;

в) багатогалузеве господарство, що базувалося на праці кріпосних селян й орієнтувалося на виробництво сільськогосподарської продукції, передусім збіжжя на продаж;

г) корпоративні організації ремісників однієї чи кількох споріднених спеціальностей у містах, що користувалися магдебурзьким правом.

20. Установіть відповідність між назвами держав та українськими землями, які їм належали до середини XVI ст.:

а) Велике князівство Литовське; 1) Буковина;

б) Польське королівство; 2) Закарпаття;

в) Московське царство; 3) Галичина, Холмщина, Західне

г) Молдавське князівство (васал Османської імперії). 4) Поділля;

4) Чернігово-Сіверщина;

5) Київщина, Волинь, Підляшшя,

Східне Поділля.

21. Суспільний стан, до якого належали рицарі, основним заняттям яких була військова служба, за що вони отримували землю й різні пільги, називають:

а) дружиною;

б) рядовичами;

в) шляхтою;

г) яничарами.

22. Основними соціальними верствами в Україні у XVI ст. були:

а) духовенство, князі та бояри, вільні селяни – общинники, міщани, козаки;

б) духовенство, магнати та шляхта, вільні селяни – общинники, міщани, козаки;

в) духовенство, магнати та шляхта, феодално-залежне селянство, міщани, козаки;

г) князі, дворянство, вільні селяни – общинники, міщани, козаки.

4. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Речі Посполитої та інших держав (середина XVI – середина XVII ст.)

Основні питання

1. Основні тенденції економічного розвитку українських земель.
2. Соціальні процеси на українських землях.

Література: [6; 8; 11; 13; 20; 21; 31; 33; 43; 44; 47].

У 1569 році було укладено Люблінську унію, яка зафіксувала появу нової держави – Речі Посполитої. Українські землі у складі Речі Посполитої були розподілені на 6 воєводств: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Київське, Подільське та Брацлавське. У 1618 році приєдналося Чернігівське воєводство, яке було відвойовано в Московського царства. Із приєднанням до Польщі нових українських земель різко посилили на ці землі експансію польські феодали, до яких приєдналися й українські магнати Волині. Найбільші воєводства фактично поділили між собою наймогутніші магнати: Волинь належала Острозьким і Заславським, Київщина – Вишневецьким і Збаразьким.

Водночас, вона заклала передумови для економічних і політичних переваг у межах цієї держави для польської сторони і недостатньо враховувала інтереси українського народу. Посилилися процеси полонізації та окатоличення українців. Це, своєю чергою, викликало наростання національних, релігійних та соціальних конфліктів.

Провідною галуззю економіки Речі Посполитої, як і раніше, було сільське господарство. Із середини XVI до середини XVII ст. у східноєвропейських регіонах, зокрема Речі Посполитій, відбувалась консервація панщинно-фільваркової моделі економічних відносин. Значне збільшення попиту на сільськогосподарські товари пояснювалось стійкою ринковою кон'юктурою, оскільки в Європі майже в чотири рази зросли ціни на зернові культури. І цей попит задовольняли передусім переважно фільваркові господарства.

Основною формою шляхетського землеволодіння в цей період були: спадкові володіння, які передавалися у спадок; вислуги – підтверджувалися або надавалися знову за службу на користь великому князю або королю (в умовне володіння);

купівля, продаж, оренда землі феодалами;

насильне захоплення або приєднання сусідніх земель своїх конкурентів або збіднілих і слабких власників або селянських громад.

У другій половині XVI ст. абсолютні показники щодо зерна вдвічі перевищували попередні показники. Але гонитва за надприбутками поступово виснажує в першій половині XVI ст. фільварки. Додалися ще негативні кліматичні зміни (у Європі помітно збільшилася вологість і похолодало). Це також впливало на рентабельність фільварків. Окрім того, продовжувалася "революція цін" у Європі, яку спричинив наплив дорогоцінних металів із Америки. Це позначилося на падінні цін на збіжжя, але водночас зростають ціни на ремісничу продукцію.

Ускладнювали ситуацію військові конфлікти на європейському континенті. І хоча Річ Посполита не брала участі у Тридцятилітній війні (1618–1648 роки), її фінансова система відчула вплив монетарної кризи через великі військові витрати (на фінансовий ринок країни хлинув потік низькопробних монет, а якісний за вмістом срібла польський злотий став засобом приватного накопичення і його почали вивозити із країни).

У середовищі експортерів збіжжя з України виділяють кілька груп:

перша група – найбагатші магнати – могли щорічно постачати від 100 до 250 тонн збіжжя;

друга група – це експортери з обігом від 50 до 100 т збіжжя;

третья група – дрібні шляхтичі, які вивозили 20–40 т (здебільшого вони орієнтувалися на місцеву торгівлю) [8].

Загалом протягом XVI – першої половини XVII ст. постачання збіжжя з українських земель на Захід залишалось найвагомим у Європі.

Сільське господарство дуже залежало від погодних умов. Посухи чергувалися з дощами, бурями, повеннями, епізоотіями, нашествиями сарани. Це все важким тягарем лягало на господарство і потребувало заготівлі продуктів харчування та посівного матеріалу про всяк випадок.

Щоб збільшити продуктивність панських господарств, ще у 1557 році було проведено аграрну реформу, відому під назвою "Устава на волоки". Спеціально призначені ревізори переміряли землі й поділили їх на так звані волоки, ділянки землі розміром 16–21 га [6].

Під фільварок відводили найкращі землі і в одному місці. Селянам виділяли три смуги на різних полях; передбачалося ведення трипільної системи господарювання.

Володар волоки мав відробити два дні на тиждень у фільварку, платити щорічно грошовий чинш у розмірі 12 грошів, давати данину продуктами не менш як на 18 грошів. За селянами залишали також "мостову", "візницьку", "сторожову" та інші повинності.

За своїми соціально-економічними наслідками "Устава на волоки" мала двоїсте значення. Вона остаточно ліквідувала залишки прав власності вільних селян на землю і перетворювала їх на власників панських наділів. Запровадження панщини пов'язувало ініціативу та підприємливість працівника, призводило до занепаду селянського господарства. Водночас використання праці залежного селянина, якого було забезпечено тягловою силою й сільськогосподарським реманентом, позитивно впливало на фільваркове господарство. Помірна панщина й фільварок перетворили Україну у другій половині XVI ст. на годувальницю всієї Європи. Якщо спочатку фільварки були переважно в Галичині, Волині та Поділлі, то після Люблінської унії поширилися на Подніпров'я [6].

Невпинно збільшувалося церковне землеволодіння. У XVI – першій половині XVII ст. найбільшим церковним землевласником був Києво-Печерський монастир. Після Берестейської унії почали зростати землеволодіння уніатської церкви. Великим землевласником була й католицька церква, лише у Волинському воєводстві вона мала 2094 дими (селянські господарства) [6].

Основним знаряддям обробітку ґрунту залишався важкий із залізним лемешем плуг, а тягловою силою – воли. Легкі ґрунти обробляли сохою, у яку впрягали коня. Головними сільськогосподарськими культурами була пшениця (вирощували переважно у фільварках, вона йшла на експорт), жито, ячмінь. Посівні площі останнього збільшували у зв'язку з розвитком броварництва.

Головними технічними культурами, як і раніше, залишилися льон та коноплі. Водночас підвищувалося економічне значення хмелю та винограду. У Подільському, Брацлавському і Волинському воєводствах закладали спеціальні хмільники. Городи й сади були у всіх селах та містах. У фільварках вирощували капусту, часник, цибулю, моркву, ріпу, пастернак, буряки, боби, огірки, редьку, салат, мак, подекуди дині й солодкий індійський корінь.

Успішно розвивалося тваринництво, тривала спеціалізація районів. Так, на Київщині, Волині, Поділлі, Чернігово-Сіверщині розводили велику рогату худобу та свиней, у гірських районах основну галузь становило

вівчарство, у передстепових і степових районах – табунне конярство. Козацькі зимівники, які були розташовані за Дніпровськими порогами, повністю перетворювалися на скотарські господарства.

У фільварках волів ставили на відгодівлю, поширювалося молочне тваринництво, розведення породистих коней та овець, птахівництво (з XVII ст. з'являються спеціальні пташники для гусей, качок, курей, індиків).

Успішно розвиваються промисли. Зокрема, на Поділлі, Галичині, Волині і Південній Київщині – рибальство, будують рибні ставки, на Поліссі і в Карпатах успішно розвивається разом із бортництвом пасічне бджільництво, не втрачає свого значення й мисливство.

Основу суспільного ладу селян становили малі та великі (нероздільні) сім'ї. Саме вони продовжували домінувати й утворювалися, коли дітей не відселяли від батьків. Отже, в одному дворі мешкало кілька родин. Вони спільно розпоряджалися основними продуктами господарства та ремісничими виробами. Долю таких дворогосподарств вирішували голови всіх малих сімей. Економічною підставою існування великих нерозділених сімей була залежність від впливу різних несприятливих чинників.

Що більшим був двір, то більшою була кількість годувальників. То менш відчутними були зовнішні несприятливі умови і більшим був матеріальний достаток.

На основі старої волосної громади формували громади великих сіл. Причиною було розростання старих дворощ і злиття малих. Громада з її складною мережею економічних взаємозв'язків і системою допомого-обмінних відносин була гарантом економічної безпеки.

Іноді великі двороща розпадалися на маленькі півдвороща (жеребки), де господарювали малі сім'ї. Згодом вони також могли розпадатися на "третини двороща" та "чверті двороща". Дворогосподарство малої родини називалося "димом".

Розвиваються нові системи рільництва. У XVI ст. трипілля стає північним, а переліг – рідкісним. Оскільки вже не було потреби постійно розчищати нові ділянки для перелогової системи, як це було раніше, не потрібні були великі сімейні колективи. Це позначилось на появі значної кількості постійних полів. Це вже до снаги малій селянській сім'ї. Тому великосімейні колективи зникають.

Що більшим ставало населення села, то щільніше розташовувалися хати, а ділянки віддалялися від центру. Це ускладнювало використання добрив. Щоб уникнути дальноземелля, селяни відселялися на нові землі.

Найчастіше такими переселенцями ставали малі сім'ї, голови яких намагалися створити економічно самостійне господарство. Але дуже часто дорослі одружені сини ще деякий час затримувалися в батьків. Тому відбувається певна трансформація сім'ї в тимчасово нерозділену, яка все ж таки, за певний час ділилася на окремі господарства.

Відокремлювалися найчастіше економічно найміцніші господарства. Траплялося, що в батьківському дворі, за відсутності власних синів, могли залишатися пасинки або зяті. І все-таки найчастіше поряд із батьком залишався один із синів. Після смерті батька залишалося дворогосподарство малої сім'ї, і коли підростали сини, цей цикл повторювався знову. Зменшувався період існування нероздільної сім'ї в циклі "мала сім'я – нерозділена сім'я – малі сім'ї". Середня населеність селянських дворів – 5–6 осіб на одне дворогосподарство [8].

Були, хоча й рідко, нерозділені дідівські сім'ї, коли поряд із батьком і дідом починали вести господарство онуки. Такі сім'ї склалися із представників трьох поколінь. Переважали все ж малі сім'ї та нерозділені батьківські сім'ї, траплялися рідко братські нерозділені сім'ї.

Таким чином, у XVI ст. – першій половині XVII ст. на більшості українських земель серед сільських громад переважали економічно потужні господарства малих сімей (батьки та їхні неодружені діти).

Подальшого розвитку практично на всіх етнічних українських землях набувають міста Конотоп, Фастів, Лисянка, Шаргород, Кременчук, Гадяч, Миргород, Яготин, Умань, Гайсин, Бориспіль, Борзна та ін. Для порівняння: у Волинському воєводстві в середині XVI ст. нараховували 68, а в 1629 році – 114 міст.

Міста дають надприбутки: збір з ремісників і торговців, плата за проїзд через місто, за місце на базарі і т. д. Створення нових міських центрів було наслідком не лише розбудови сіл чи містечок, а й простої зміни статусу сільського поселення через надавані королівські привілеї.

Протягом XVI ст. у межах Руського та Белзького воєводств з'явилося 97 нових міст, а на середину XVII ст. ще 26, і загалом було зафіксовано 123 нових міських поселень. Більшість поселень (понад 100) було засновано магнатами і шляхтою, а також належали церкві. І лише приблизно 20 мали королівську юрисдикцію. На Волині із середини XVI ст. і на кінець першої третини XVII ст. з'явилося понад 45 нових міст.

Значними темпами зростала кількість міських поселень на сході та півдні України. На кінець першої половини XVII ст. в Україні згадували

понад 1 тис. (за окремими підрахунками – до 1 200) міських центрів. У Київському воєводстві нараховували 358 міст, у Руському – 177 міст, Волинському – приблизно 150 міст. Понад сотню міських поселень було в досліджуваній період також у Брацлавському (понад 120) і Подільському (понад 110) воєводствах. В інших регіонах України кількість міст була незначною й сягала лише кількох десятків: на Чернігово-Сіверщині – понад 40, у Белзькому воєводстві – 32, у Південній Україні – близько 30, на Закарпатті, Холмщині та Слобожанщині – по 20 міських поселень, а в Північній Буковині – 1 059 [8].

Помітне збільшення чисельності міського населення пояснювалося не лише приростом за рахунок навколишніх сільських околиць, а й через певні міграційні рухи в Україні. Так, у Києві й у містах Київщини (Макарові, Мотовилівці, Обухові, Василькові та ін.) у джерелах було зафіксовано подолян, волинян, сіверян, галичан, а також вихідців із інших південноукраїнських та галицьких міст. У містах Переяславщини були переселенці з Київщини, Поділля та Чернігівщини, а в містах Слобожанщини зустрічали вихідців із Чернігово-Сіверщини й інших українських земель (у 1652 році майже 1 тис. українських козацьких родин переселилася в цей регіон з Батуринщини, Бахмаччини, Борзнянщини, Ніжинщини, Сосниччини, Конотопщини тощо).

Важливим чинником розвитку українських міст на середину XVII ст. було козацтво як досить рухливий та економічно активний стан. Відомо, міські козаки активно займалися різноманітними промислами й становили вагомую конкуренцію купецтву й міщанам у гуральництві та продажу хмільних напоїв. Козацький "Реєстр Війська Запорозького" 1649 року зафіксував наявність у Києві понад 500 козаків.

На період перших десятиліть XVII ст. у Львові нараховували до 23 тис. міщан, а в Києві, за різними даними, – від 13 і до 20 тис. осіб. Значними міськими центрами України продовжували залишатися Кам'янець-Подільський, Луцьк, Чернігів, Переяслав, Житомир, Біла Церква, Перемишль, Ярослав та ін.

У Кременці та Білій Церкві було по 1 тис. будинків, у Лубнах – 882, у Павлоччі – 754, Брацлаві – 730, Пирятині – понад 700 тощо. Отже, загальна чисельність населення зазначених міських центрів коливалася в межах від 4 до 6 тис. осіб. Ще більше міст мали чисельність від 1 до 4 тис. мешканців, хоча перевагу мали міста й містечка, у яких налічували від 100 й до кількох сотень будинків із загальною чисельністю

городян приблизно 1 тис. осіб. Цей показник на українських землях дещо відставав від чисельності міських жителів на польських землях Речі Посполитої, куди входила в цей період більшість українських територій. Зокрема, у Польщі міста Ельблонг, Люблін, Торунь мали по 10 тис. мешканців, Познань – 20 тис., Краків, Варшава, Вроцлав – по 30 тис., а Гданськ – понад 7 061 [8].

Паралельно із розвитком міст України все більшого значення набуває ремісниче виробництво, яке позначено як кількісним зростанням, так і якісними зрушеннями. У цей час зростає кваліфікація та розширюється спеціалізація в окремих ремісничих галузях. Порівняно з попереднім періодом, коли кількість ремісничих професій сягала 150, на середину XVII ст. таких спеціальностей (зокрема й досить рідкісних) уже налічували близько 270. Це стосувалося великих міст України, але й у малих міських центрах, як правило, працювали спеціалісти з кількох десятків ремісничих професій. У Переяславі й Ірклієві налічували в цей період по 30 і більше ремісничих спеціальностей, у Борисполі та Гоголеві – по майже півтора десятки, а в Бикові, Яготині, Березані, Воронкові – близько десятка професій [13].

Стримувальним чинником розвитку ремісничого виробництва на українських землях у цей період була корпоративна замкненість цехових організацій. Регламентували кількість майстрів, підмайстрів і учнів у кожному цеху. У першій половині XVII ст., щоб стати тільки учнем львівського цеху, слід було здати в касу від одного до трьох злотих і виконати інші вимоги.

У деяких випадках для того щоб потрапити до цеху, необхідно було надати документ про місце народження й походження претендента, рекомендації, відгуки попередніх наставників, а також певну суму грошей, бочку пива, пуд воску тощо. І навіть після зарахування до числа цеховиків учні й підмайстри перебували у підневільному становищі у майстрів і цехмістрів, які змушували підлеглих працювати.

Подальше розширення цехового виробництва також призводило до того, що майстри українських міст не витримували передбачених для них квот щодо кількості учнів та підмайстрів в одного майстра (за цеховим регламентом їх могло бути по кілька, але не більш, як три-чотири). Але вказані норми перевищувалися у 3–5 разів.

Щоб стати майстром, претендент мав не лише неодноразово підтвердити свою кваліфікацію в обраному ремеслі, а й сплатити до каси досить значну грошову суму – від 40 до 250 злотих.

У свою чергу, поміж майстрами теж не було економічної рівності. Заможніші, наприклад цехмістри, сплачували до казни вдвічі більші виплати, ніж рядові цехові майстри.

У ремісничому виробництві продовжувала розвиватися цехова система організації міського ремісничого виробництва. До вже відомих (у Києві, Львові, Перемишлі, Володимирі, Ковелі, Кременці, Луцьку, Кам'янці, Коростені, Холмі, Красноставі тощо) додалися й нові цехові об'єднання в інших містах України, зросла також кількість у вже наявних. Кількість львівських цехів зросла з 20 до понад 30. У місті в цей період працювали майстри понад 130 ремісничих спеціальностей [8].

Завдяки зростанню авторитету ремісничих цехів і Львів перетворився на регіонального лідера України. Львів задавав тон і моду у стандартизації ремісничих виробів. Так, столярам Львова підпорядковувалися майстри вказаного профілю зі всіх міських поселень Волинського, Подільського та Руського воєводств, а львівським мечникам – всі мечники Руського воєводства та інших земель Речі Посполитої.

Окрім Львова, зросла кількість цехів у Ярославі (до 20), Кам'янці, Білій Церкві (до 12), Самборі та Перемишлі (до 10), Ніжині, Рогатині, Жовкві (до восьми), Переяславі, Бродах, Тереховлі (до семи), Стрії й інших містах (до шести) тощо. Цехові міські корпорації, як і в попередній період, боролися за своє монопольне право на базарах українських міст. Адже лише члени цеху мали право на постійну торгівлю у своєму місті виробами власного виробництва. А перекупники та купці могли торгувати таким асортиментом виробів (який виготовляли місцеві цехи) лише під час ярмарків. Міські цехові ремісники також боролися з партачами, кількість яких зростала. Переважно це були українці – вихідці із сіл, які ставали конкурентами міських цехових ремісників. Між ними розгорталася боротьба за споживача.

У разі порушення встановлених заборон партачів (відсоток яких у розвинутих містах міг сягати 30 % від усіх наявних ремісників) карали штрафами, а згодом і конфіскацією виробів та товарів. Це свідчило про недостатню розвиненість місцевих базарів і жорстку боротьбу за покупця або замовника.

Надалі великі цехи та багата верхівка намагалися потрапити на базари сусідніх міст і навіть інших регіонів. А тому цехи вже виготовляли свою продукцію не лише для поточного продажу у своїх містах, а й для складування та подальшого переправлення великих партій товарів по Україні та за кордон.

У цей час зароджуються мануфактури – це форма промислового виробництва, що характеризується поділом праці між найманими працівниками та використанням ручної праці. Подальшому розвитку ремісничого виробництва сприяла купецька діяльність, адже власники значних торговельних капіталів (серед яких зустрічалося й чимало представників цехової верхівки) замовляли українським ремісникам (інколи й цехам) значні партії виробів, із запасом наповнюючи ними заклади внутрішньої торгівлі для безперервного продажу товарів. Таким чином, цехи починають втрачати монопольне право на ринку товарів та послуг, оскільки замовники, розміщуючи свої замовлення в різних ремісничих (як правило, позацехових) майстернях, створювали конкуренцію між останніми. Щоб збити ціну на товар, купці часто віддавали велику частину своїх замовлень позацеховим партачам та сільським ремісникам, постачаючи останнім усю необхідну сировину й забираючи готову продукцію.

Такі виробничо-торговельні операції у другій половині XVI – першій половині XVII ст. широко провадили купці Львова, Луцька, Кам'янця та інших українських міст, постачаючи ремісникам сіл та передмість куплені на базарах хутро, шкіри, сукно, тканини та іншу сировину, а потім оптом забираючи готову продукцію (різноманітний одяг, взуття, ковдри тощо) [8].

Позацехові ремісники з готовністю працювали на таких фінансових посередників, адже іншої можливості вільно займатися своїм ремеслом у них не було через цехові обмеження та жорстке протистояння з міськими цехами. І потрапити на міські базари таким ремісникам-партачам було майже неможливо.

Отже, позацехові ремісники все менше переймалися турботами про сировину та збування готової продукції, а більше зосереджувалися на власне своїх виробничих функціях, і це сприяло зростанню продуктивності праці й перетворенню останніх фактично у найманих працівників.

Розпорошена мануфактура, яка виникла в такий спосіб, була продуктивнішою формою промислового виробництва. Так до виробничої діяльності одночасно залучали набагато більше працівників, ніж їх налічу-

вали цехи, і значно зменшували позавиробничі витрати часу й ресурсів самих виробників.

Генератором таких процесів стає торговельно-ремісничий капітал, представники якого беруть на себе всі невиробничі затрати і водночас віддаляють від ринку (сировини й готової продукції) ремісничі верстви населення [8].

Оптимізації економічного розвитку промислового виробництва сприяли і значні оптові торговельні операції (із сировиною та готовими виробами), розвиток позаміської, міжрегіональної та міжнародної торгівлі.

Загалом виготовлені в такий спосіб великі партії промислових та інших ремісничих товарів стабілізували ціни на базарах українських міст та залишали поза конкуренцією незначних виробників, адже їхні вироби мали більшу собівартість. У зв'язку з цим навіть деякі цехові майстри починали звертатися до партачів, передаючи останнім чимало своїх замовлень на виготовлення не лише простих і побутових виробів, а й складнішої (слюсарної, зброярної, ювелірної тощо) ремісничої продукції.

Централізовані мануфактури починають формуватися на базі деяких ремісничих майстерень або з'являтися у шляхетських маєтках.

Але переважна більшість великих цехів боролася з мануфактурами та купцями, зокрема подавали позови до суду.

Досить широкою базою для створення мануфактурних підприємств стають різноманітні промисли, у яких уже застосовували найпростіші форми виробничо-переробної кооперації: білильні, броварні, воскобійні, гуральні, водяні млини, ливарні, папірні, поташні, порохівні, постригальні, рудні, солеварні, селітряні варниці, цегельні тощо.

Наприклад, процес ливарного виробництва був досить трудомістким, технологічно складним, потребував будівництва кількох приміщень та чималої кількості працівників різного профілю. Поетапно ливарники виготовляли фальшиву форму гармати, кожух, казенну частину. Для лиття необхідна була плавильна піч із пристроями, звідки метал розливали у форми та водяний млин. Подібним було й виготовлення дзвонів, для виробництва яких майстри проходили багаторічну підготовку й опановували всі секрети й нюанси роботи з рідким металом і формами [47].

Змішана мануфактура поєднувала виконання окремих операцій у централізованій майстерні з роботою вдома. Така мануфактура виникала, як правило, на базі домашнього кустарного промислу.

Мануфактурний характер виробництва мало виготовлення зброї (рушниць, гаківниць, набоїв, ядер і особливо гармат) і дзвонів. Досить досконалі ливарні виробництва українських зброярів були у Львові, Білій Церкві, Остері, Черкасах та інших містах, де виливали різноманітні гармати (мортири, гаубиці, фальконети, кулеврини тощо) зі сплавів міді, заліза, чавуну. До виробництва мануфактурного типу можна віднести і монетні двори.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. на українських землях (Галичина, Волинь, Київщина) налагоджують мануфактурне виробництво паперу. Перші папірні було створено поблизу Львова в Янові (1552 рік), згодом в Луцьку (1570 рік), Буську (1578 рік), Острозі (1580 рік), а на межі XVI–XVII ст. – у Бруховичах, Жашкові, Крехівському монастирі (біля Жовкви), Радомишлі.

Через складність технологічного процесу папірні оминули стадію простого ремісничого виробництва. На українських мануфактурних підприємствах з виготовлення паперу широко використовували різноманітні пристрої, механізми та водяні млини, а також працю найманих робітників.

Зі значним розвитком міського ремесла та паперового виробництва дослідники пов'язують появу в Україні друкарства, яке теж кваліфікують як мануфактурне [47].

Великого розмаху набуло використання водяних млинів у різноманітних галузях ремісничого та мануфактурного виробництва. Окрім помелу зернових (на крупи та борошно), також додалося використання млинів як потужних агротехнічних установок, що приводили в дію ковальські міхи, горни й механічні молоти у кузнях, ливарнях, рухали сукновальні, рудорубки та пили (у лісопильнях) тощо. За окремими відомостями, лише у Волинському воєводстві у другій половині XVI ст. налічували понад 770 млинових комплексів [8].

Особливо використання силової потуги млинів та водяних коліс (кількість яких могла сягати трьох) сприяло розширенню металоплавильного та рудного виробництва. Великі рудні включали по кілька виробничих підрозділів: димарку з двома горнами і міхами, у яких плавили й виварювали залізо; молот для криці; кузню для кінцевого виробництва. Загалом кількість рудень у цей період на українських землях збільшилася з 70 (у XVI ст.) до 120 на середину XVII ст. [8].

Також значного розмаху на українських землях у XVI–XVII ст. набуло поташне виробництво, яке мало всі ознаки мануфактурної організації.

Кількість найманих робітників на великих будах сягала багатьох десятків, а то й перевищувала півтори сотні працівників. Зважаючи на постійний і повсюдний попит на поташ як важливу складову для виготовлення соди, фарб, скла та мила, десятки поташних буд створювали в усіх регіонах України, починаючи від карпатських лісових масивів і до незначних лісових смуг лісостепу. Часто організаторами поташного виробництва ставали орендарі міст і маєтків.

Значні розміри поташного виробництва свідчили про його рентабельність і подальший розвиток. Адже власники таких виробництв мануфактурного характеру могли за рік отримати до 500 тис. грошів чистого прибутку (як це було на поташнях Канівщини в перші десятиліття XVII ст.). Загалом, на початок XVII ст., за окремими відомостями, у межах Брацлавського та Київського воєводств працювало щонайменше півсотні поташних виробництв.

Аналогічно з поташем було налагоджено виготовлення смоли, дьогтю, випалювання деревного вугілля тощо. На Прикарпатті, Закарпатті, Північній Буковині, у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї продовжував розвиватися соляний промисел.

Особливо великого розвитку набуло прикарпатське солеваріння в районі Галича, Дрогобича, Коломиї та Перемишля. Місцеві соляні варниці (жупи) усе більше орієнтувалися на найману оплачувану працю великої кількості (часто досить кваліфікованих) робітників. Їхня чисельність сягала до 700 осіб.

На першу половину XVII ст. припадає й піднесення заснованих переселенцями соляних розробок на Слобожанщині (у вододілах річок Бахмутки і Тора), які розвивалися винятково завдяки найманій праці новоселів і прихожих (з різних регіонів) на Торські промисли людей.

Таким чином, поташне, солеварне, жупне, селітряне та низка інших виробництв мали ознаки раннього мануфактурного виробництва.

Поява початкових мануфактурних форм свідчила про зростання рівня продуктивних сил, збільшення масштабів виробництва, втрату монопольного становища цехової ремісничої організації, використання різномірних технічних механізмів і пристроїв та праці численних найманих робітників.

Розвивається торгівля. У внутрішній торгівлі значну роль відіграють місцеві базари і ярмарки. Їх організовували в містах і містечках, визначених королівськими грамотами-привілеями. Деякі ярмарки мали загально-

українське і навіть міжнародне значення. Наприклад, до Києва, Львова, Кам'янця, Луцька, Кременця з'їжджалось купецтво з Московського царства та багатьох країн Європи. У ярмарковій торгівлі відбувалася певна спеціалізація. Так, у Коломиї, Ярославі, Снятині, Перемишлі, Яворові торгували худобою; у Луцьку, Стрії, Володимирі – хлібом; у Києві – худобою, хлібом, рибою, сіллю, хутом та східними товарами. Торги в містах відбувалися раз на тиждень згідно з королівськими привілеями.

Розвивалася постійна торгівля – за дозволом короля або феодалів споруджували крамниці. Спостерігалася їхня спеціалізація: були крамниці дорогого посуду, ювелірних прикрас, тканин, зброї тощо.

У торгівлі триває певна регламентація. Регламентації підлягали товари, які мали значний попит на ринку (збіжжя, худоба, деревина, поташ, сіль). У контрактах чітко прописували терміни виконання угод та якість товару.

Розвиток торгівлі, як зовнішньої так і внутрішньої, призвів до активізації кредитно-товарних операцій.

Велику роль відводили митницям. Після 1569 року відкривалися нові митниці в Кам'янці-Подільському і Снітині (1578 рік), у Галичі, Барі, Стрию (1643 рік), Батурині, Гадячі, Кременчуці, Лосєві, Любечі, Ніжині, Остері, Ромнах, Чернігові, Чорнобилі (1643 рік).

Головний митний збір – мито головне (збирали в головних (цельних) коморах держави). Різновид головних мит – так зване старе мито, яке формально відмінили ще в першій половині XVI ст. та мито нове. На межі XVI – XVII ст. ці два податки об'єднали одним збором – митом королівським. У середині 60-х років XVI ст. введено податок – "четверний гріш" на імпортовані до Речі Посполитої товари. Із 1593 року його дія поширилася й на експортні торговельні операції. З іноземних торговців "четверний гріш" стягували в подвійному розмірі.

У 1620 році введено "водне мито" (збирали з усіх товарів, які направляли в балтійські порти водними шляхами). У 1629 році вводять експортне мито.

Із другої половини XVI ст. на митну політику держави зростає вплив вального сейму. Так, у 1576 році сейм ухвалив постанову, за якою вводили мораторій на зростання митних виплат без згоди сейму.

У 1578 році було проведено митну реформу, за якою територію держави поділяли на чотири митні провінції, дві з яких було утворено в Україні. Це Волинсько-Київська із центром у Києві і Луцьку та Руська –

із центром у Львові. Означена митна структура Речі Посполитої проіснувала до середини XVII ст.

Загалом, за підрахунками фахівців, розміри митних податків з середини XVI до середини XVII ст. зросли майже у 4 рази [8].

Із середини XVI до середини XVII ст. відбувається зростання кількості населення. Так, на 1550 рік чисельність населення становила близько 4,9 млн, на 1600 рік – 5,2 млн, а на 1630 рік – уже 5,3 млн. осіб.

Із переходом українських земель під юрисдикцію Польщі змінюється соціальна структура населення – оформлюються стани.

Магнати разом зі шляхтою посіли провідне становище у державі, зосередивши у своїх руках законодавчу владу і обмежуючи владу короля. У разі збереження православ'я українська шляхта зазнавала дискримінації.

Оформленню шляхетського стану сприяла аграрна реформа (волочна поміра) 1557 року, під час якої перевірялися права на шляхетство. За Люблінською унією шляхту звільняли від військової служби і державних повинностей. Вона здебільшого була польського походження або спольщена. Українські роди (Кульчицькі, Яворські, Чайківські, Витвицькі, Попелі, Ярмолинські, Сагайдачні та ін.) були дрібними власниками. На початок XVII ст. в Україні налічували близько 1 тис. шляхетських і 250 магнатських маєтків.

Зростання феодального землеволодіння в Україні супроводжувалося перерозподілом земель на користь магнатів унаслідок скорочення землеволодіння середньої та дрібної шляхти. Поширеним було захоплення магнатами шляхетських маєтків або примусовий їх продаж. Безземельна шляхта наймалася на службу до магнатів, отримуючи невеликі володіння за умови виконання різних обов'язків, здебільшого військової служби. У Руському і Волзькому воєводствах шляхті належало 1/5 поселень [47].

Провідне місто у суспільстві посідало католицьке духовенство, православне зазнавало утисків та ставало в опозицію до польської влади.

Переважну більшість населення українських земель становило селянство (близько 80 %). Більшість селянських господарств перебувала у приблизно в однакових матеріальних умовах. Після "Волочної поміри" (1557 рік) майже всі мали по одній волоці землі і певну кількість тяглової

худоби. За підрахунками фахівців, економічно не забезпечених і погано забезпечених тягловою худобою було приблизно 16 % дворів [8]. У другій половині XVI ст. на один двір сільських громад Волині припадало в середньому майже по 3–4 тяглові тварини. Кількість господарств, де було 2 тварини, становила 24 %, де їх було 3 – теж 24 %, де налічували 4 тварини – 28 %. Безтяглих селян було 4,5 %, решту – 19,5 % – становили заможні господарства, які мали 5 і більше тварин. Загалом, дослідники дійшли висновку, що на один двір припадало в середньому 3 тяглові тварини [8].

Про матеріальне становище селян цього періоду свідчить не лише наявність робочої худоби і кількість сільськогосподарського реманенту, але й інші матеріальні цінності, якими володіла сім'я.

Матеріальні статки одного селянського господарства у другій половині XVI ст. коливались від 45 до 80 кіп грошей, за наявності, окрім того, приблизно 10 кіп готівки.

Якщо порівнювати вартість рухомого і нерухомого майна, то нерухомість оцінювалася значно вище. Основне місце належало житловим та господарським будівлям. Основними типами житла в лісовій зоні до зони лісостепу були наземні зрубні житла і хати-напівземлянки. У степових південних регіонах переважали наземні глинобитні житла. Основним будівельним матеріалом було дерево. Також будували плетені з лози та обмазані глиною хати й господарські будівлі.

Житло українського селянина становило прямокутну трикамерну будівлю зі входом на довшій стіні, часто до центральної камери – сіней. По обидва боки від сіней було дві хати (кімнати). Варіанти приміщень були різноманітними. Переважна більшість жител була прямокутною, наземною, орієнтованою за сторонами світу. Середня площа селянської хати становила 20–30 м². У хаті обов'язково була глинобитна або кам'яна піч.

Простежують тенденцію щодо зростання розриву рівнів економічного статку між найбагатшими і найбіднішими селянськими дворами. Причина була у природі сільськогосподарського виробництва. Воно певною мірою залежало від випадковостей, це природні чинники – якість землі, наявність і близькість джерел води, саме розташування земельної ділянки, погодні умови, наявність шкідників і т. ін. Сюди можна віднести також чисельність членів селянського двору, їхній віковий, статевий склад. І що розміри дворогосподарства були меншими, то більшим був цей

вплив. Важливим показником матеріального статку було співвідношення кількості тих, хто працює та утриманців. Якщо господарство було з невеликою кількістю працівників, тоді хвороба або смерть одного з них, особливо голови двору, могли призвести до розорення. Таким чином, результати господарювання кожного селянського двору залежали від цілої низки обставин. Тому для перших умови складались більш сприятливо, для других – менш, а для третіх – зовсім неблагополучно.

Зі зростанням майнової нерівності, набирають сили нові економічні чинники. Якщо раніше між приблизно однаковими, в економічному плані селянськими дворогосподарствами громади були взаємодопоміжні відносини, то поступово їх замінюють відносини патрональні – між протилежними за рівнем матеріального статку дворами. Голови заможних господарств перетворюються на патронів-кредиторів для бідніших господарств. Взаємодопоміжні відносини зникають, оскільки збіднілі селяни вже не можуть надавати рівнозначну економічну допомогу своїм багатим сусідам [8].

За нових умов складалася ситуація, коли вже боржник сплачував кредиторю не лише розмір позики, а й відсотки. І це ще більше призводило до прірви між ними. Дуже часто повернути всю позику ще й з відсотками боржник не міг, тому починав розплачуватися із кредитором власною працею. Це сприяло зростанню економічної могутності заможних селян і ще більшому збіднінню слабких господарств, оскільки боржник уже не міг приділити власному господарству достатньо уваги і з часом міг повністю розоритися. Тому в цей період з'являються різні економічно неповноцінні категорії селян.

Городники становили категорію бідних селян, які з різних причин не могли обробляти великі польові наділи і працювали лише на своїй городі розміром близько 3 моргів землі (1 морг – приблизно 0,56 га). Городниками ставали сім'ї, які втратили годувальника, або прийшли з інших сіл, або розорені селяни, або зустрічались молоді господарі, яких виділили з батьківського дворища, і вони починали самостійне господарювання.

Кількість городників зростає з другої половини XVI ст. Іноді, під час волочної поміри городників називали "загородниками", оскільки вони поселялись особливими "димами" за "огорожей", тобто на "остаточних" після поміри невеликих обрубках-городах. "Устава на волоки" 1557 року передбачала розміри наділів городників – по 3 морги землі.

Розміри повинностей, які відбували селяни-городники, значно відрізнялися від норм, які виконувала переважна більшість селянських господарств, вони відповідали економічним можливостям їхніх господарств [8]. У 70-х роках XVI ст. городники сплачували незначний грошовий чинш. Але серед городників були господарства з різними економічними можливостями, тому й мали різне оподаткування. Загалом спостерігають тенденцію до зростання цієї категорії селян. Причиною збільшення кількості городників у другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. була не лише тенденція зростання майнової нерівності на селі, а й та обставина, що на городи феодала садили багато колишньої дворової челяді.

Найбідніша категорія населення цього періоду – підсусідки. Вони дуже часто не могли вести самостійне господарство через втрату не лише землі, а й присадибної ділянки і житла і селилися при дворах односельців. Як соціальне явище підсусідки з'являються із другої половини XVI ст. Різницю в матеріальному становищі між городниками і підсусідками простежують у розмірах повинностей. У підсусідків вони були меншими.

До бідних верств селянства також належали комірники й халупники, які не мали навіть своїх городів. Але кількість їх була незначною.

Найбіднішими були люзнi люди. Вони не мали постійного місця проживання і жили або з тимчасових заробітків, або з милостині.

"Артикули" польського короля Генріха Валуа 1573 року і Третій Литовський статут 1588 року остаточно закріпили селян, їм забороняли самостійно виступати на суді, свідчити як проти, так і за своїх панів. Практично неможливим стало право переходу. Селяни, яких вважали вільними, проживши десять років в маєтку пана, мали в разі переходу сплатити 10 кіп грошів, що дорівнювало половині вартості селянського господарства із землею, а також повернути позику, отриману під час поселення. Шляхтич мав право протягом десяти років розшукати селян утікачів, а спіймавши їх, зробити "отчичем", тобто селянином, який втратив право переходу. Усіх селян вважали кріпосними, позбавляли права розпоряджатися своїм майном, заповідати, відчужувати його без дозволу поміщика, вони мали коритися і щодо віросповідання. Запроваджували необмежену панщину "з волі пана". Шляхтич міг позбавити селянина життя на свій розсуд [47].

Населення міст поділяли на: патриціат – міську аристократію – бюргерство – цехових майстрів і торговців, плебс – безправну міську бідноту, козаків і особистий склад гарнізонів, духовенство.

Населення міст пригнічували за національною та релігійною належністю. Ця практика пройшла юридичне оформлення через Брестську церковну унію 1596 року. Так, українським православним міщанам Львова, Дрогобича, Самбора дозволяли жити лише у спеціально відведених кварталах, забороняли купувати й будувати хати; у ремісничі цехи брали учнями лише католиків; обмежували право на заняття торгівлею; православних обкладали додатковими податками, із них стягували більші штрафи ніж із католиків; українське православне населення усували від участі в міському самоуправлінні; з українського населення Києва, Львова, Чернігова, Терехова, Острога та інших міст стягували кошти на користь католицького й уніатського духовенства.

Незважаючи на це, зростає загальна чисельність ремісничого населення в загальній структурі українських міст. Зокрема, у Львові в першій половині XVII ст. працювало щонайменше 3 тис. міських ремісників, а в основних регіонах Руського воєводства таких майстрів налічували трохи більше ніж 2,8 тис. осіб. У цей період також понад 2 тис. кваліфікованих ремісників працювали у 25 міських центрах Волині. Для порівняння, у великих містах Речі Посполитої на початку XVII ст. згадували у Гданську до 3 тис. цехових ремісників, у Вроцлаві – близько 1,7 тис., а в Кракові – близько 700. За підрахунками фахівців, відсоток ремісничого населення українських міст коливався в межах від 17 % (як це було у Волинському воєводстві) і до 26 % (на Лівобережній Україні) від загальної кількості городян.

Поступово українці освоювали нижню частину Наддніпрянщини, Запорозжя, "Великий луг", Надчорномор'я. Цьому сприяла поява Запорозької Січі. Такі колонізаційні процеси сприяли економічному розвитку, зростанню населення і формуванню етнічної території українського народу.

Як відомо, перші згадки про козаків зустрічають у джерелах наприкінці XV ст. Соціально-економічні зміни в Україні після Люблінської унії зумовили поповнення козацтва з числа колишніх бояр, шляхти і, особливо, селян та міщан.

Козаками ставали ухідники (міщани, бояри, селяни), які йшли на Дике поле в уходи (полювали, рибалили, збирали мед). Уходництво в таких віддалених від південних українських замків місцях становило велику небезпеку з боку турецько-татарських військ, вторгнення яких в Україну із кінця XV ст. стають систематичними. Тому козаки під час господарських робіт носили зброю.

Постійна загроза турецько-татарських вторгнень спонукала козаків до об'єднання у ватаги, громади і товариства. Вони будували укріплені поселення, городки і невеликі січі, перебуваючи в яких можна було б відбитися від нападників.

Уже у 20-х роках XVI ст. такі поселення було засновано поблизу татарських кочовищ. А на початку 50-х років XVI ст. у районі порогів та островів згадували понад 30 уходів і станів, які контролював черкаський староста. Причому термін "стан", який у цей період дедалі ширше вживали, передбачав не сезонне, а постійне перебування козаків-промисловиків у цьому регіоні.

Козаками могли стати зем'яни, які не потрапили до розряду шляхти і мусили перейти до селянства (щоб не бути покріпаченими).

Боярсько-шляхетське коріння значної кількості майбутньої старшини зумовило її подальшу провідну роль в організації військових та ідеологічних засад козацтва. Саме козацька старшина стала основою становлення нової етнічної еліти як провідної сили українського суспільства.

Козаками також ставали православні священники, шукачі пригод.

За наявності вихідців з інших народів переважну більшість козацтва складали українці.

На джерела формування українського козацтва значною мірою впливали суспільні процеси. Уходництво й оборона південного прикордоння до середини XVI ст. були головними чинниками поповнення козакувальної людності, серед якої переважали вихідці з українських міст та містечок.

У 1556 році князь Дмитро Вишневецький заснував на о. Мала Хортиця прототип Січі – фортецю. Хортицький замок простояв лише три роки (1555–1557 роки), гарнізон – бояри, слуги, військові найманці на службі Вишневецького. У 60-х роках XVI ст. козаки спорудили власну "Запорозьку Січ" на о. Томаківка.

Перший достовірний опис Томаківської Січі з укріпленням і козацькою радою припадає на початок 80-х років XVI ст.

Запорізька Січ першої половини 80-х років XVI ст. контролювала значну територію від Низу до Надпоріжжя та південних українських замків – Канева і Черкас, а січовики вільно пересувалися в цій місцевості, вступаючи у перемовини з королівськими посланцями, і порівняно вільно почувалися у відносинах зі старостами південноукраїнських замків.

Січову фортецю оточували валом та ровом, дерев'яним частоколом та вежами з гарматами. Центр – майдан із церквою і стовпом, на якому карали козаків за провину. Навколо майдану – великі довгі хати (курені), далі – комори, арсенали, крамниці. Курінь – це і приміщення, і військовий загін, пізніше адміністративна одиниця. У XVI ст. було 7 куренів (мешканці – козаки-земляки), на чолі кожного – курінний отаман. Куренів могло бути до 38.

Козаки вважали себе вільними від податків, зборів і повинностей. Землі вольностей – це майже вся степова Україна. Землі поділяли на вісім паланок. Центри паланок – земляні укріплення, у межах паланок – хутори-зимівники. На кордонах – фігури (сигнальні вежі з дозором).

Тричі на рік збирали загальну військову (чорну) раду (на Різдво, Великдень, Покрову). Вона вирішувала проблеми війни та миру, земельні питання тощо, обирала органи влади – кошового отамана і генеральну раду – старшину: суддю, двох осавулів, писаря, обозного і курінних отаманів). При куренях збирали курінні ради.

Запорізька економіка складалася із двох секторів: колективно-січового та індивідуально-паланкового. Своєю чергою, січове господарство поділяли на загальносічове і курінне. Землею володіла Січ, це була колективна власність. Частину угідь надавали користувачам на все життя, а більшу частину щороку розподіляли жеребкуванням.

Кожен курінь був самостійною економічною одиницею і мав своє майно і доходи з рибних ловів, пасовиськ, сіножатей, які кожен рік перерозподілялися між куренями. Але курінні козаки – "товариство" – не мали жодної власності, окрім виплати за службу і грошей, зароблених промислом чи здобутих шаблею.

Право власності на здобич, здобуту на війні, обмежували звичаєм. Перед походом кожен запорожець давав клятву, що всю воєнну здобич віддасть для поділу на користь війську та курінному товариству.

Індивідуально-трудовою діяльністю на приватному рівні козаки займалися в паланках. Поряд із суспільними (січовими й курінними) у паланках були і приватні рибні промисли, млини, вантажні човни тощо.

Кожен запорожець міг претендувати на землю там, де хотів, де встиг осісти першим, і брав її стільки, скільки міг освоїти. Саме на праві займанщини складали запорізькі хутірні господарства. Якщо курінь був одночасно адміністративно-бойовим і побутово-господарським підрозділом, то хутір-зимівник був лише господарським поселенням. Необхідність

куреня була зумовлена колективними потребами товариства, хутора – лише інтересами окремих козаків як приватних підприємців.

Простежують еволюцію забудови козацького зимівника: від примітивної однокамерної землянки (напівземлянки), які типологічно були близькими до подібних місцевих будівель XIV ст., і до пізнішого добротного хутірського обійстя (багатокамерної наземної будівлі, яка згодом стала основою південного типу української хати).

За своїм соціально-економічним значенням зимівницькі козацькі господарства поділяли на кілька типів.

Найпростіший (куговий) тип зимівника (пасіки, рибні стани тощо) включав незначну житлову та господарські будівлі, у яких господарювали, як правило, новосели (прибульці або старі січовики). Він працював переважно на виготовлення необхідного продукту, а незначні сезонні надлишки реалізовували на місцевому ринку.

Другим, найпоширенішим, типом зимівника було господарство повної козацької сім'ї (інколи кількох сімей, що жили в одному обійсті та разом розпоряджалися результатами своєї господарської діяльності).

До третього, фермерського, типу зимівників (займалися переважно скотарством) належали господарства заможних козаків, які працювали на ринок і постійно залучали до роботи наймитів (до десятка і більше), для яких в обійсті навіть відводили спеціальне помешкання.

За відсутності приватної власності на землю на Запоріжжі не забороняли й не обмежували рухому приватну власність (гроші, зброю, худобу, речі, човни). Обидві форми власності – колективно-січова та індивідуально-паланкова – не протистояли одна одній, а співіснували.

Однією з галузей господарства козаків були промисли. Серед найважливіших було рибальство. Риболовство вели артільним способом, із чітким поділом праці. Ловили коропа, ляща, щуку, судака, сома, лина, карася, а на лиманах – осетра, білугу, камбалу, севрюгу. Рибу й ікру козаки вивозили самі або продавали через скупників. Риби виловлювали стільки, що її продаж ставав одним із головних джерел прибутків Запорізької Січі.

Поширеним був медовий промисел – бортництво і бджільництво.

Межиріччя Дніпра й Бугу були чудовими пасовиськами та мисливськими угіддями, де траплялися ведмеді, лосі, олені, водилися кози, бобри, кабани, дикі коні, безліч птиці. На хутро козаки добували вовків, лисиць, куниць, зайців.

Займалися козаки скотарством, випасали коней, овець, велику рогату худобу.

Землеробство в господарстві запорожців XV – першої половини XVII ст. відігравало другорядну роль. Через природні умови та загрозу татарських набігів воно було нерентабельним [21].

Торгівля була внутрішньою та зовнішньою. Торгували харчовими продуктами та предметами побутового вжитку. Попит на ці товари забезпечувало місцеве виробництво і кустарне ремесло.

Вагомішою для запорожців була зовнішня торгівля. Протягом XVI–XVII ст. запорожці фактично тримали у своїх руках (або були посередниками) торгівлю Великого князівства Литовського, Польщі і частково Росії з Османською імперією та Кримом. На Січ завозили предмети найпершої потреби: хліб, порох та бойові припаси, зброю, готовий одяг, горілку, тютюн, кінську зброю. Вивозили: віск, мед, рибу, шкіру, худобу. Тримаючи в руках шляхи та переправи на Дніпрі та прикордонних річках, козаки контролювали транзитну кримсько-польську караванну торгівлю. Передусім – продаж солі. Українські чумаки для заготівлі солі отримували від Запоріжжя дозвіл. Крім того, у Кірнбурнських озерах (Очаків) козаки самостійно видобували сіль, постачаючи її до Речі Посполитої. Практично всі козаки варили пиво, брагу, медовий напій, горілку. Ними в Січі й у вольностях міг торгувати кожен, хто заплатив збір до військової скарбниці.

Джерелом матеріального добробуту рядового козака Війська Запорозького були також походи як у складі козацького війська, так і самостійні.

У 1572 році було утворено реєстрове козацтво. Його створення пов'язане з необхідністю зміцнення кордону та здійснення воєнних кампаній проти сусідніх держав. За наказом польського короля Сигізмунда II Августа на державну службу було прийнято 300 козаків. Першим керівником, або ж старшим реєстрового загону, було призначено шляхтича Я. Бадовського. Відтоді польський уряд почав офіційно визнавати лише реєстровців. Реєстровців звільняли від сплати податків, вилучали з підпорядкування місцевої адміністрації, вони встановлювали власне судочинство. За ними було також закріплене право на землеволодіння. Прибутки вони також отримували з воєнних походів, які часто здійснювали спільно із запорожцями. За сприятливих обставин здобич складали насамперед коні, вівці, велика рогата худоба, іноді – гроші, а інколи й люди, яких використовували як робочу силу в козацьких господарствах [20].

Поділ козацтва на два прошарки – старшину і рядових – простежують уже із другої половини XVI ст., як у середовищі, що перебувало на королівській службі, так і в запорізькій громаді. Відповідно різним було їхнє суспільне становище, що впливало на формування соціального образу [20].

Вищих щаблів козацької ієрархії досягали переважно люди, які, крім природних даних, мали ще й специфічний набір необхідних чинників: освіченість, відповідний рівень культури, матеріальний стан, що значною мірою визначало походження.

Із виникненням козацького реєстру до його верхівки, як правило, входили представники шляхетського стану – Ян Бадовський, Федір Дід, Іван Головач, Войтех Чоновицький, Криштоф Косинський, Григорій Лобода. У наступні десятиліття старшину Війська Запорізького поповнювали й вихідці з інших соціальних верств, хоча шляхтичі завжди становили значний її відсоток [8].

Основну ж масу становило рядове козацтво, яке перебувало на державній службі. Цей самий термін можна застосувати й до означення нереєстрових козаків, окрім тих, хто займав старшинські уряди в Запорізькій Січі.

До рядового козацтва належало городове, яке, окрім військової служби виконувало цивільну службу, а також козаки, які служили в магнатських маєтностях. Рядове козацтво становило значний прошарок населення, яке поряд із військовим ремеслом займалося традиційним в Україні матеріальним виробництвом [20].

Численними були прийшли на Запоріжжя представники так званого посполства, які не записувалися до січових куренів (тож не мали військових зобов'язань) і тому були частково юридично неповноправними та підлягали відповідним отаманам або паланковій старшині. Вони займалися господарством (самостійним або ж у місцевих зимівниках) один раз на рік сплачували встановлений Кошем податок. До найнижчих суспільних верств на Запоріжжі належали молодики (малюки), підсусідки, зайди (передержії) тощо.

Протягом XVI ст. промислово-військові козацькі товариства, ватаги й загони на Низу поступово витіснили татарські кочів'я із правого на лівий берег Дніпра й освоїли Запоріжжя, перейшовши від сезонних промислів до постійного проживання в невеликих протосічах і городцях, де в зимівниках протягом усього року залишалися певні козацькі залоги.

Важливим чинником впливу на еволюцію козацтва в цей період стають значні зміни, які відбувалися в українському суспільстві в середині XVI ст.

Так, погіршення правового й економічного становища селянства у 60-х роках (Другий Литовський статут 1566 року) призвело до значних селянських рухів і втеч, які з кінця 60-х – протягом 70-х років набувають масового характеру. Значна кількість втікачів прямувала на Запоріжжя, що призводило до помітного зростання кількості козаків. Цьому ж сприяла і поява на Запоріжжі певної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство. Перевірка останніх почалася в Україні в 1557 році з проведенням волочної поміри, а після Люблінської унії 1569 року набула ще жорсткішого характеру. Тому в 70-х роках XVI ст. відбулося не лише кількісне зростання козацтва, а й якісне його перетворення.

Боярство не тільки внесло в козацтво організаційний елемент, а й зміцнило його економічний потенціал та націлило на боротьбу за визнання станово-економічних прав козаків у межах Речі Посполитої, яка вже в 70-ті роки дала певні позитивні результати (реєстри 1572 та 1578 років).

Переважна більшість українського козацтва, яка не потрапила до реєстру, змушена була закріпитися на Запоріжжі й розв'язувати проблеми своєї організації самостійно. А наступ великого магнатського землеволодіння та агресивна політика польського короля С. Баторія щодо "низовці" у другій половині 70-х років XVI ст. лише прискорили структурування запорожців на межі 70–80-х років XVI ст. та їхнє об'єднання у військово-політичну організацію – Запорізьку Січ.

Січ одразу ж стала центром боротьби колишніх бояр, селян та низовиків (уходників, промисловиків, провідників, воїнів) за повернення втрачених маєтностей і визнання станових прав останніх, але вже в новій загальній іпостасі – козацтва. Контрольоване Січчю Запоріжжя становило не лише значну військову силу, а й економічно самодостатній, розвинутий регіон, і тому з нею змушені були рахуватися не лише Крим і Порта, а й правителі інших держав (Речі Посполитої, Росії, Австрії тощо). А в середині XVII ст. Запорізька Січ стала колыскою Української національної революції, яка мала вирішальний вплив на подальший політичний і соціально-економічний розвиток України.

Таким чином, у другій половині XVI – першій половині XVII ст., незважаючи на роз'єднаність різних частин України і тяжкий іноземний гніт, на українських землях зростали продуктивні сили в сільському господарстві, розвивалося ремесло, зароджувалося мануфактурне виробництво, поглиблювався поділ праці між містом і селом, розширювалися товарно-грошові відносини, посилювалася експлуатація селянських мас.

Особливостями розвитку в сільському господарстві було – зростання попиту на хліб та інші сільгосппродукти; зміцнення фільварків; зростання кількості малоземельних і безземельних селян; завершення процесу прикріплення селян до землі, перетворення їх на власність феодала (кріпосне право було остаточно юридично оформлено в 1588 році); захоплення магнатами і шляхтою південних та східних українських земель.

4.1. Джерела до теми

Із Литовського статуту.

Феодальне землеволодіння (1588 рік).

Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за прародителів наших славної пам'яті їх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого [володіння] держали і володіли, щоб їм такі маєтки вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати і володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їхньому родові; хоч би і листів, тобто грамот і кріпосних документів ніяких не було, як вище в цій же статті у другій главі, про це досить є описано [11].

Закріпачення селян і розшук втікачів феодалами (1588 рік).

Якби якийсь вотчинний підданий або селянин пішов від котрогось боярина і за п'ять чи шість миль жив, не переходячи до іншого [боярина], і той, від якого піде, не шукав би того підданого або селянина десять років, – і надалі йому до нього нема діла. А коли б такий вотчинний підданий або селянин, відійшовши від свого боярина, за десять чи кільканадцять миль жив, – і тому боярину, чий він був, до двадцяти років його шукати вільно; а понад двадцяти років якби не шукав – і надалі до нього нема діла. А якби ж той боярин, від якого піде підданий або селянин, знову прийшов жити поблизу маєтку того свого колишнього боярина,

хоча, проживши чи не проживши двадцять років, – і тому боярину, чий він буде, вільно йому через суд його повернути, аби тільки не замешкав часу давності, як він прийде ближче жити. А двірська челядь і полонянки та їх діти з років не виходять [11].

Із Постанови сейму Речі Посполитої про роздачу шляхті земель за Білою Церквою (1590 рік).

Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже, як ці землі можна було б перетворити на корисні, аби не лежали пусті. Тому внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу, а саме: Церехчемеровський [Трахтемирівський] монастир над Дніпром, Боришпільський із селищем Іванківським, городище Владирецьке [Володарське] і до нього селище Зволожжя, зване Велика Слобода; над рікою Россю, Рокитне над тою ж рікою і з Рокитнею – трьом особам, як їхні привілеї свідчать. Також Гороша і Сліпорід, над рікою Неущю званою, при кордоні московському [11].

Із літопису Григорія Грабянки.

Битви козацькі, козацька зброя та харчі (XVI ст.).

Приєднавши до своїх козаків Київ та малоросійські землі, поляки через деякий час поклали використати мешканців цих земель як робочу силу, та оскільки ці люди ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ із мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були із власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман. Але року 1516-го, коли Жигмонт перший, король польський, організував рушеніє на великого царя московського, хан татарський Мелін-Гірей, виждавши слухну годину, порушив мир із поляками і повів свої загони на Російську землю; вогнем і мечем він пройшовся по містах та весях і, взявши силу бранців, повернувся за Перекоп. Тоді король, не стерпівши пљундрування, зібрав охочих воїнів з козаків та поляків і спорядив їх на Бєлгород, де вони, здобувши величезну здобич,

повернули назад, але якраз тут їх нагнали турки і татари; у битві, що зав'язалася, воїни-християни здолали і турків. Ось саме після цієї битви і почали вони козаками зватися. Навіть якщо були і ляхами, але зі своєї волі на татарів ходили і примикали до вільного, ненайманого воїнства. Відтоді, прославившись у численних битвах, козаки ввійшли в силу і набрали в мужності, привикли до недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нерідко і звали соломахою. Стравою своєю були цілком вдоволені, а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят осіб, а буває й більше, і всі ото тільки згаданою щойно їжею харчуються.

Кожен має одну або дві одежини. Та коли ідуть походом в турецьку або татарську землю, то беруть дуже велику здобич і везуть назад силу-силенну добра всякого. На озброєнні мають самопали, шаблі, келепи, стріли та списи і користуються всім цим так вправно, що і найвправніший польський гусарин або ж рейтар німецький з ними зрівнятися не можуть. Є кінні та піші, і стільки їх, козаків, скільки на Малій Русі люду, і їх зовсім не треба силою збирати, як ото в багатьох чужоземних краях роблять, не треба наймом заманювати; а кине клич старший або полковник який, і стільки воїнства збереться, що як трава стане...

Вони Русь за своє багатство велике мають.

Хитрість військову та мужність у війні знають. Це про них сам султан турецький говорив: "Коли навколишні держави йдуть проти мене, я сплю – не зважаю, а до козаків увесь час мушу дослухатися, весь час слухаю, не дрімаю". І спокійно жити не можуть, навіть коли в їхньому краї мир запанує, то своєю волею збираються і йдуть на підмогу іншим народам; заради малої користі велику турботу собі на плечі кладуть і на вутлих, з одного дерева зроблених лодіях дерзають через море пливти. Справами військовими вони настільки славні, що не гнушалися гетьманувати у них навіть люди із славетних сенаторських родин, так, року 1506-го першим козацьким гетьманом був Предослав Лянцкоронський, а року 1514-го, будучи гетьманом запорізьким, якийсь козак Венжик (Вужик) Хмельницький розбив величезну орду в Польщі під Заславом, потім Євстафій, князь Ружинський. За славу службу козацьку король польський Жигмонт перший віддав козакам навечно землю біля Дніпра, уверх і вниз за порогами, і наказав, аби, стіною ставши, не пускали наїздів

турок і татар на Русь і Польщу. Року 1574-го, за панування Генріха, короля польського, званого французом, на прохання Івони, господаря Волоського, понад тисячу чотириста козаків на чолі з гетьманом Свирговським прийшли в Молдавію, і там, у господаря Волоського, чотирнадцять раз у битві з турками сходилися, силу-силенну їх перебили і, врешті-решт, з усіх сторін турками оступлені, до одного голови зложили. Та невдовзі козаки відплатили туркам і татарам за наругу, бо року 1575-го, будучи послані з Черкас київським воєводою, човнами спустилися по Дніпру і на орду напали, багато татар порубали, багатьох в полон забрали і зі здобиччю великою домів вертали; однак татари, об'єднавшись із трьома султанами та сімома синами хана перекопського, численною ордою увірвалися на Поділля і багатьох людей у полон забрали, а міста і села вогню віддали. Та незабаром козаки й за це відплатили, коли, очолювані своїм проводирем Богданком, пішли за Перекоп і пройшли його з мечем і вогнем. А літа 1576-го, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши, як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогву, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів із самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами. Та, побоюючись звитяги козацької, Стефан Баторій пророче казав: "Чи звільниться ж хоч коли-небудь Річ Посполита від цих героїв?". І збулися його слова. Згаданий король Баторій, oprіч давнього старовинного міста складового Чигирин, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували, а за службу поклав їм по червінцеві та по кожуху; козаки були раді і цій платі й не раз билися з татарами на землі, а з турками в морі і майже завжди побивали їх. Саме на ці часи припадають походи козаків в Азію [11].

Із промови Л. Деревинського, шляхтича з Волині, на Варшавському сеймі про утиски українського та білоруського населення польською шляхтою (1620 рік).

...Саме у великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, у монастирях замість монахів тримають худобу. Перейдемо до князівства Литовського: там у прикордонних з боку Москви містах робиться те саме. У Могильові й Орші церкви запечатані, попи розігнані. У Пінську

зроблено те саме. З монастиря Лещинського зробили корчму. Через те діти вмирають нехрещені..., без шлюбу люди в розпутстві живуть...

Придивись ще до образ і нечуваного гноблення – хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителям міста і відкрито приходити до хворого з тайнами божими..., бідняки не можуть добути води, через це виникають великі позови... Крім того, монахів, які не пристали до унії, уніати хапають по Новоградку і по інших містах, роздягають на вільному шляху і заарештовують... Із невинних людей незаконно стягують грошові суми. Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському [11].

4.2. Запитання й завдання для самодіагностики.

Тести для самоконтролю

1. Опишіть селянські повинності та господарства після Люблінської унії 1569 року.
2. Поясніть роль і місце шляхти та духовенства в економічному житті.
3. З'ясуйте економічні переваги та недоліки селянських господарств.
4. Охарактеризуйте соціально-економічні категорії селянства.
5. Визначте і поясніть основні аспекти економічного життя міст кінця XVI – початку XVII ст.
6. Визначте основні положення "Устави на волоки".
7. Охарактеризуйте мануфактурне виробництво на українських землях.
8. Визначте прикметні ознаки розпоршеної мануфактури.
9. Визначте прикметні ознаки централізованої мануфактури.
10. Проаналізуйте економічну роль цехів і дайте власну обґрунтовану оцінку їхній ефективності.
11. Через порівняння із селянськими та шляхетськими визначте особливості козацьких господарств.

12. Якими документами було юридично оформлено кріпосне право на українських землях у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського?

13. Що становило основу експорту з України у другій половині XVI – першій половині XVII ст.?

14. Розкрийте джерела формування українського козацтва.

15. Назвіть основні господарські заняття низових козаків другої половини XV – першої половини XVII ст.

16. Виникнення фільварків на українських землях було зумовлено:

а) зростанням економічної могутності цехів та їхньої ролі в торгівлі;
б) неефективністю використання в господарстві праці кріпосних селян;
в) конкуренцією з боку мануфактурного виробництва в країнах Західної Європи;

г) щораз вищим попитом на зерно на внутрішньому та зовнішніх ринках.

17. Обмеження галицькою шляхтою права селян переходити від одного землевласника до іншого відбулося у:

а) 1447 році;

б) 1435 році;

в) 1596 році;

г) 1440 році.

18. Серед соціальних верств, із яких формували козацтво, найважливішими були:

а) збідніла українська шляхта та міщани;

б) православне духовенство;

в) промисловики-уходники та кріпаки-втікачі;

г) переселенці з Московії та інших земель, що межували з Україною.

19. Процес оформлення козацтва в окремий соціальний стан Речі Посполитої започатковано:

а) Універсалом короля Стефана Баторія;

б) Третім Литовським Статутом;

в) Куруківською угодою;

г) "Ординацією Війська Запорізького...".

20. Який державний документ засвідчив спадковість селянських наділів, але купівлю-продаж цієї землі забороняв:

а) Перший Литовський статут;

б) "Устав на волоки";

- в) Другий Литовський статут;
- г) Третій Литовський статут;
- д) ухвала "Про вивід шляхетства";
- е) Артикули Генріха Валуа?

21. У першій половині XVII ст. в Речі Посполитій від усіх орних земель на королівські маєтки припадало території майже:

- а) 5 %;
- б) 10 %;
- в) 15 %;
- г) 20 %;
- д) 25 %.

22. Установіть відповідність між поняттями та їхніми визначеннями.

а) фільварок;	1) відробіткова форма селянських повинностей на користь феодала;
б) община;	2) податок вільних селян за право безстрокового спадкового користування землею;
в) панщина;	3) територіальне самоврядне об'єднання людей, у спільному володінні яких були орна земля та інші вгіддя;
г) слобода;	4) господарство, засноване на праці кріпосних селян і орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж;
	5) поселення, яке отримувало на певний час пільги на виконання повинностей.

Список використаної та рекомендованої літератури

Основна

1. Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – Київ : Альтернативи, 1998. – 336 с. – (Україна крізь віки ; т. 3).
2. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., допов. – Київ : Академвидав, 2008. – 687, [1] с. – (Серія "Альма-матер").
3. Бунятян К. П. Україна крізь віки. У 2 т. Т. 1. На світанку історії / К. П. Бунятян, В. Ю. Мурзін, О. В. Симоненко. – Київ : Альтернативи, 1998. – 336 с.

4. Бурдо Н. Б. Трипільська культура: спогади про золотий вік / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко. – Харків : Фоліо, 2007. – 413, [3] с.
5. Войнаровський В. М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація) / Віктор Войнаровський. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : ПП "Ліана М", 2014. – 438 с.
6. Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. / А. Гурбик. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 64 с.
7. Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сяринна спілка) / А. О. Гурбик. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1998. – 319 с.
8. Економічна історія України : історико-економічне дослідження : у 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Ніка-центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
9. Залізник Л. Л. Первісна історія України : навч. посіб. / Л. Л. Залізник. – Київ : Вища школа, 1999. – 262, [2] с.
10. Історія України від найдавніших часів до сьогодення : збірник документів та матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. Т. Терес. – Київ-Чернівці : Книги – XXI, 2008. – 1100 с.
11. Історія України: Документи. Матеріали : посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – Київ : Видавничий центр "Академія", 2001. – 448 с.
12. Історія України : нове бачення : у 2 т. / [О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. ; під ред. В. А. Смолія]. – Київ : Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с.
13. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до 21 століття : навч. посіб. / Л. Кормич, В. Багацький. – Харків : Одиссей, 2001. – 479 с.
14. Магочій П.-Р. Історія України / П.-Р. Магочій ; пер. з англ. Е. Гийдела, Софії Грачової. – Київ : Критика, 2007. – 638, [2] с.
15. Перевозчиков В. І. Економічна історія українських земель (X – XVIII ст.) / В. І. Перевозчиков, О. А. Тимчик. – Харків : Основа, 2009. – 142 с.
16. Руденко Р. Г. Соціальна історія України IX – XVIII ст. : монографія / Р. Г. Руденко. – Харків : Вид-во ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. – 83 с.

17. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVIII ст.) / О. Ф. Сидоренко. – Київ : Наукова думка, 1992. – 229 с.
18. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / под. ред. В. Д. Барана и др. – Киев : Наукова думка, 1990. – 488 с.
19. Шуст Р. М. Нумізмати́ка : історія грошового обігу та монетної справи в Україні : [навч. посіб.]. – Київ : Знання, 2007. – 371 с.
20. Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану : друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. – 296 с.
21. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у трьох томах / Д. І. Яворницький ; переклад з рос. І. Сварник. – перевидання. – Львів : Світ, 1990. – Т. 1. – 316, [3] с. : іл.
22. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у трьох томах / Д. І. Яворницький ; переклад з рос. І. Сварник. – перевидання. – Львів : Світ, 1991. – Т. 2. – 388, [3] с. : іл.
23. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у трьох томах / Д. І. Яворницький ; переклад з рос. І. Сварник. – перевидання. – Львів : Світ, 1992. – Т. 3 – 451, [1] с. : іл.
24. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2008. – 470 с.

Додаткова

25. Блануца А. В. Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському : джерела дослідження / А. В. Блануца // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 194–207.
26. Войтович Л. Чи була Русь державою / Л. Войтович // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – Київ : Laurus, 2012. – С. 95–107.
27. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI – III вв. до н. э. / Н. А. Гаврилюк. – Киев : Ин-т археол. НАН Украины, 1999. – 423 с.
28. Галицько-Волинська держава XII – XIV ст. : зб. наук. пр. / упоряд. О. С. Кучерук. – Львів : Світ, 2002. – Кн. 1. – 127 с.

29. Гимбутас М. Славяне. Сыны Перуна / М. Гимбутас ; пер. с англ. Ф. С. Капицы. – Москва : ЗАО Центрполиграф, 2008. – 216 с.
30. Горбаненко С. А. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.) : монографія / С. А. Горбаненко, Г. О. Пашкевич. – Київ : Академперіодика, 2010. – 313, [3] с.
31. Горбаненко С. А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. / С. А. Горбаненко. – Київ : Академперіодика, 2007. – 194, [2] с.
32. Гребенников Ю. С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX – III вв. до н. э.) / Ю. С. Гребенников. – Николаев : Илион, 2008. – 192 с.
33. Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV – XVIII ст. : еволюція суспільно-територіальних форм / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 52–66.
34. Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель / А. Н. Дзиговский. – Одесса : Гермес, 2003. – 239 с.
35. Івангородський К. В. Селянський чинник у ґенезі українського козацтва / К. В. Івангородський // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 126–131.
36. Карпов С. П. Латинская Романия / С. П. Карпов. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. – 256 с.
37. Козак Д. Н. Венеди : монографія / Д. Н. Козак. – Київ : Ін-т археол. НАН України, 2008. – 470 с.
38. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – Київ : Наукова думка, 1971. – 175 с.
39. Лисяк-Рудницький І. Феодалізм // Історичні есе : у 2 т. Том I / І. Лисяк-Рудницький ; пер з англ. М. Бадік і др. – Київ : Основи, 1994. – С. 47–52.
40. Моця О. П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи / О. П. Моця // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 50–59.
41. Одрін О. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я / О. Одрін. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. – 312 с.
42. Пашкевич Г. О. Рільництво племен трипільської культури / Г. О. Пашкевич, М. О. Відейко. – Київ : Академперіодика, 2006. – 147 с.
43. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.

44. Степанчук В. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому / В. Степанчук. – Київ : Наш час, 2007. – 191, [1] с. – (Невідома Україна).

45. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. Кн. 1 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2004. – 672 с.

46. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2004. – 568 с.

47. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII – XIV ст.). – Київ, 2014. – 387 с.

48. Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий. – Київ : Темпора, 2013. – 616 с.

49. Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 2. Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVII ст.) / А. І. Чуткий. – Київ : Темпора, 2015. – 368 с.

50. Шевердін М. М. Становлення та розвиток прямого оподаткування в Київській Русі (IX – XIII ст.) / М. М. Шевердін // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2013. – Т. 1, вип. 22, ч. 2. – С. 120–123.

51. Allen W. E. D. The Ukraine: A History / W. E. D. Allen. – Cambridge : Cambridge University Press, 2014. – 404 p.

52. Rogoziński J. Pirates! Brigands, Buccaneers, and Privateers in Fact, Fiction, and Legend / Jan Rogoziński. – New York : Facts On File, Inc., 1995. – 398 p.

Інформаційні ресурси Інтернету

53. Вишняцкий Л. Б. Неандертальцы: какими они были и почему их не стало [Электронный ресурс] / Л. Б. Вишняцкий // Stratumplus. – 2010. – № 1. – С. 25–98. – Режим доступа : <https://www.e-anthropology.com/Katalog/Arheologia/Stratum+plus.+2010.+No+1.aspx>.

54. Грушевський М. Історія України-Руси : Т. VI. Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків [Електронний ресурс] / М. Грушевський. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur6.htm>.

55. Дубіцька В. Нове надходження до нумізматичної колекції НМІУ. Давньоруська гривня київського типу, новий різновид [Електронний ресурс] / В. Дубіцька // Науковий вісник Національного музею історії України. – 2017. – № 2. – С. 226–231. – Режим доступу : <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/view/144/127>.

56. Залізняк Л. Л. Річний господарський цикл мисливців лісової зони Європи в мезоліті [Електронний ресурс] / Л. Л. Залізняк // Археологія. – 1993. – № 4. – С. 5–13. – Режим доступу : http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_1993_04.pdf.

57. Залізняк Л. Л. Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену [Електронний ресурс] / Л. Л. Залізняк // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 17–28. – Режим доступу : http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_1997_01.pdf.

58. Залізняк Л. Л. Трипілля очима науковців і політиків [Електронний ресурс] / Л. Л. Залізняк // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 95–103. – Режим доступу : http://www.vgosau.kiev.ua/a/Archaeology_2004_03.pdf.

59. Котляр М. Ф. Соціальна структура давньоруського суспільства [Електронний ресурс] / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2015. – № 6. – С. 13–29. – Режим доступу : http://history.org.ua/LiberUA/journal_2015_6/journal_2015_6.pdf.

60. Михайлина Л. П. Общинні центри в системі полюддя літописних княжінь [Електронне видання] Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/83357/31-Mykhailyna.pdf?sequence=1>.

Зміст

Вступ.....	3
1. Господарство й суспільство українських земель у період від найдавніших часів до кінця IX ст.	5
1.1. Джерела до теми.....	32
1.2. Запитання й завдання для самодіагностики.	
Тести для самоконтролю	36
2. Соціально-економічне життя на українських землях наприкінці IX – у першій половині XIV ст.	38
2.1. Джерела до теми.....	63
2.2. Запитання й завдання для самодіагностики.	
Тести для самоконтролю	69
3. Соціально-економічне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та інших держав (середина XIV – середина XVI ст.).....	71
3.1. Джерела до теми.....	82
3.2. Запитання й завдання для самодіагностики.	
Тести для самоконтролю	85
4. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Речі Посполитої та інших держав (середина XVI – середина XVII ст.) ...	88
4.1. Джерела до теми.....	112
4.2. Запитання й завдання для самодіагностики.	
Тести для самоконтролю	116
Список використаної та рекомендованої літератури	118
Основна	118
Додаткова	120
Інформаційні ресурси Інтернету.....	122

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Баличева Лариса Вікторівна
Добрунова Людмила Едуардівна
Мацюцький Віктор Миколайович
Пастушенко Андрій Олександрович

**СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ:
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО СЕРЕДИНИ XVII СТ.**

Навчальний посібник

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Відповідальний за видання *О. С. Черемська*

Відповідальний редактор *М. М. Оленич*

Редактор *О. С. Новицька*

Коректор *З. В. Зобова*

План 2019 р. Поз. № 32-ЕНП. Обсяг 125 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.*